

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT XƏZƏR DƏNİZ GƏMİÇİLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT DƏNİZ AKADEMİYASI

RƏFTAR CƏLİL oğlu İMANOV

DÜNYA VƏ VƏTƏN
MƏDƏNİYYƏTİ
TARİXİNDƏN SƏHİFƏLƏR

Kitab Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası «Humanitar fənlər» kafedrasının 25 may 2006-cı il tarixli 12 saylı və Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası Elmi-metodik şurasının 26 may 2006-cı il tarixli 03 saylı qərarları ilə yenidən çap olunur.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI

“Adiloğlu”
Bakı-2007

Elmi redaktorlar: *tarix elmləri doktoru, professor*
T.T. Mustafazadə

Rəyçilər: *tarix elmləri doktoru,*
professor H.Ə. Hacıyev
dosent H.A. Aliyev
dosent T.M. Məmmədov

Rəftar İmanov

DÜNYA VƏ VƏTƏN MƏDƏNİYYƏTİ TARİXİNDƏN SƏHİFƏLƏR

Bakı, «Adiloğlu» nəşriyyatı, 2007, 160 səh.

Р.Д. Иманов

СТРАНИЦЫ ИЗ ИСТОРИИ МИРОВОЙ И ОТЕЧЕСТВЕННОЙ КУЛЬТУРЫ

В данном учебном пособии содержатся данные о роли отдельных государств и народов в развитии мировой культуры. Особое место уделено истории развития и становления национальной культуры Азербайджанского народа.

R.J. Imanov

"PAGES FROM WORLD AND MOTHERLAND CULTURE HISTORY"

Side by side with the explanation of role of the historical process and realities in the development of the world culture of different states, the history of national culture of the Azerbaijan people is much more preferred and has been importantly considered.

4705000000 qriffi nəşr
121-2007

© İmanov R., 2007

MÜƏLLİFDƏN

Dərs vəsaiti vaxtilə N. Tusi adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Elmi Şurasının 02/1-64 nömrəli 10/1 – 1996-cı il tarixli və Azərbaycan Abşeron Universitetinin Elmi Şurasının 14 aprel 1996-cı il tarixli yığıncağının qərarı ilə oktyabr 1996-cı ildə Elm və Həyat nəşriyyatı tərəfindən çap edilmişdir.

Kitab Respublika Təhsil Nazirliyi tərəfindən oktyabr 1996-cı il tarixdə təsdiq edilmişdir.

Dərs vəsaitinə müasir tələblərə uyğun olaraq bir çox əlavələr və yeniliklər əlavə edilmişdir. Kitabın latın əlifbası ilə yenidən çap edilməsi məqsəddə uyğun hesab edilmişdir.

Ali və orta ixtisas məktəb tələblərinə kömək məqsədi ilə təqdim edilən bu dərs vəsaitində faydalı məsləhətlər və tövsiyələr verilir.

GİRİŞ

Mədəniyyətimizdə milli çalarlar məhdudlaşdırılmış, vahid ideologiyanın tələbləri ilə onun ayrı-ayrı sahələrinin inkişafı qəsdən ləngidilmiş, ümumsovet çərçivəsində məhdudlaşdırılmışdır.

Son illərdə Azərbaycan Respublikasının həyatında ciddi və önəmli dəyişikliklər baş vermişdir. Siyasi, iqtisadi-ictimai həyatın bütün sahələrində geniş yenidənqurma prosesi gedir. Bu, əlbəttə, mədəniyyətə də öz təsirini buraxmamış deyildir.

İnzibati amirlik rejimində, xüsusən son illərdə elmin, xalq təhsilinin, mədəniyyət ocaqlarının və s. inkişafı ilə bağlı müəyyən qərarlar qəbul edilməsinə baxmayaraq, onların çoxu kağız üzərində qalmış və icra edilməmişdir. Mövcud qüsurları aradan qaldırmaq üçün Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi tərəfindən təqdim olunmuş «Ali məktəblərdə humanitar elmlərin tədrisi və tədqiqinin təkmilləşdirilməsi konsepsiyası» işlənib hazırlanmışdır. Orada deyilir: «Xalqımızın dilinin, ədəbiyyatının və tarixinin tədrisində bilərəkdən təhriflərə yol verilir, ədəbiyyatımız və milli mədəniyyətimiz sıxışdırılır».

Ən başlıcası isə ali məktəblərdə humanitar elmlərin tədrisində milli zəmin kifayət qədər nəzərə alınmamışdır. Humanitar təhsil tələbə-gənclərin səviyyəsinin inkişafında, mənəvi tərbiyəsində, ümumi inkişafında mühüm rol oynayır.

Hər bir xalqı ucaldan onun milli mədəniyyətidir. Metodiki vəsaitdə Azərbaycan milli mədəniyyətinin tarixinə daha çox üstünlük verilməsi məqsədəuyğun və zəruridir. Bu tədris kursunun vəzifəsi ölkəmizdə mədəniyyətin başlangıcından bu günə qədər olan inkişaf mərhələlərini açıb göstərməkdir. Bu

nöqtəyi-nəzərdən metodik vəsait mədəniyyət və onun strukturunu, onun milli və bəşəri xarakterini, şəxsiyyətin mənəvi zənginliyini, mədəniyyətin təbii və dinlə əlaqəsini və eyni zamanda dünya mədəniyyətinin tarixi inkişafının dövrlərini və başlıca məzmununu işıqlandırmaq məqsədi daşıyır.

Tələbələrin diqqəti mədəniyyətin sosial rolunun artırılmasına, xalqın iqtisadi və mədəni səviyyələrin inkişaf problemlərinə, əhalinin geniş təbəqələrinin elmi nailiyyətlərlə və mədəni sərvətlərlə tanış olmasına, hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyətin formalaşmasına, cəmiyyətin mədəni potensialından istifadə olunması kimi mühüm məsələlərə cəlb edilir.

Metodik vəsait «Dünya və Vətən» mədəniyyətinin əsasları kursu üzrə ali və orta ixtisas məktəbləri üçün istifadə ediləcək konkret və həm də istiqamətverici vəsaitdir. Bu fənnə dair, ümumiyyətlə mədəniyyətimizin zəngin qaynaqlarına aid konkret, həm də bütün məsələləri əhatə edən dərs vəsaitinin azlığı və ya heç olmaması, əlbəttə, kursun dərinədən mənimsənilməsinə mənfi təsir göstərir. Düşünürük ki, tərtib olunmuş metodiki vəsaitdə təqdim olunan icmal mövzular tələbə yaradıcılığını xalqımızın mənəvi aləminin indiyənədək toxunulmamış problemlərini, zəngin dəyərlərini öyrənməyə cəlb edəcək, onlarda həqiqi vətənpərvərlik hisslərinin güclənməsinə tökan verəcəkdir.

MƏDƏNİYYƏT VƏ CƏMİYYƏT

1. *Dünya mədəniyyətinin tarixi və nəzəriyyəsinin predmeti və vəzifələri*

«Dünya mədəniyyətinin tarixi» anlayışı fundamental nəzəri əhəmiyyəti və mürəkkəbliyi, müasir tarixi situasiyada mədəniyyət problemlərinin qloballığı və çoxcəhətliyi ilə fərqlənir. Bu nəzəriyyə cəmiyyətdə ictimai və şəxsi aspektini ayırır və onun özünün xüsusi predmeti edir. Mədəniyyətin ümumbəşəri mənə və məzmununu tədqiq edən, onun cəmiyyətin bütün sahələrində yerini və rolunu göstərən mədəniyyətsünaslıq ifadəsi «kulturologiya» sözünün tərcüməsidir, latınca «cultura», yunanca «loqos» (təlim, elm) sözlərinin birləşməsindən yaranan «mədəniyyət haqqında elm» mənasını ifadə edir.

Elmi və publisistik ədəbiyyatda «mədəniyyət» terminini ilk dəfə kim tərəfindən işlədilməsinə dair müxtəlif fikirlər vardır. Lakin, «kultur» termini ilk dəfə qədim Romada işlənməsi həqiqətdir. Belə ki, bu mənada qeyd edilən termin Roma siyasətçiləri və filosoflarından əvvəlcə Kiton, sonralar isə Siseron (e.ə.III əsr) tərəfindən işlənilmişdir.¹

Dünya mədəniyyəti tarixi və nəzəriyyəsi mədəniyyətin bir ictimai hadisə kimi mahiyyətini açmalı, onun cəmiyyətdə müxtəlif əlaqələrinin yerini və tarixi kökünü aşkara çıxarmalı, mədəni həyatın yaradıcılıq, mədəni irsə münasibət, mədəni

sərvətlərin yaradılması, mühafizə və müdafiə olunması kimi mühüm səhvləri tədqiq etməlidir.

Dünya mədəniyyəti tarixi və nəzəriyyəsi cəmiyyətin mühüm idrak və görüş dairəsi funksiyasını əhatə edir. Baş vermiş mühüm proseslərin mənasını, məzmununu, istiqamətini aşkara çıxarır, mədəniyyətin gələcək inkişaf yollarını və onun məqsədi ilə bağlı əlaqələri əsaslandırır.

Mütərəqqi mədəniyyət mühafizəkar, mürtece, zərərli cəhətləri mənimsəyir, ondan istifadə edir. Təsadüfi deyil ki, görkəmli mədəniyyət xadimlərimiz, adətən, bəşər mədəniyyətində mütərəqqi, qabaqcıl nə varsa, onun qorunub saxlanmasına, inkişaf etdirilməsinə çalışmışdır.

Mədəniyyət heç də yalnız dini, siyasi, mənəvi, bədii şüurun inkişaf sahəsi deyildir, həm də mühüm elmi anlayışdır.

Mədəniyyət insan fəaliyyətinin bütün sahələri üçün vacib olub, hər sahədə müvəffəqiyyəti təmin edən ən güclü vasitələrdəndir. Mədəniyyət çoxsahəli, müxtəlifdir: siyasi mədəniyyət, idarəetmə, ekoloji mədəniyyət, torpaqsünaslıq mədəniyyəti, məişət mədəniyyəti və s. Bəşər tarixi göstərir ki, cəmiyyət bir qayda olaraq yüksələn xətt istiqamətilə inkişaf edir və yeni ictimai quruluş özündən əvvəl yaradılan maddi və mənəvi nemətlərin zəmində tərəqqi edir. Dünya mədəniyyətinin inkişaf yolundan aydın olur ki, hər bir ictimai quruluş özünəməxsus yeni tipli mədəniyyət yaratmışdır. Bununla belə, məlumdur ki, yeni ictimai quruluş köhnədə müsbət və mütərəqqi nə varsa, onu saxlayır və ondan istifadə edir. Bu baxımdan milli mədəniyyətlərin özünəməxsus cəhətləri vardır. Azərbaycan xalqının qədim, orijinal mədəniyyətinin kökləri tarixi dərinliklərinə gedib çıxır. Bu mədəniyyət Dədə Qorqud dastanı, Nizaminin ölməz poemaları, Xəqaninin məhəbbət və hikmətlə dolu şeirləri, N. Tusinin elmi əsərləri, Nəsiminin (XV)

¹ S. Məmmədova «Mədəniyyətsünaslıq» Bakı, 2001, səh.7

dərin fəlsəfi poeziyası, Füzulinin (XVI) insanpərvərlik ruhu ilə aşlanmış misraları, Vidadinin və Vaqifin (XVIII) xalq yaradıcılığı çeşməsindən bəhrələnən lirikası zəminində hifz edilib bizim günlərimizə çatdırılmışdır. M.Ə. Sabir, Üzeyir Hacıbəyli, M.Ə. Rəsulzadə, N. Nərimanovun, Səməd Vurğunun kamil sənət nümunələri insanpərvərlik ruhu ilə dünyanı heyran edir.

Xalqın dünya mədəniyyətinə qovuşması və milli mədəniyyətin inkişaf etdirilməsi hər şeydən əvvəl ölkəmizdə elm və mədəniyyətin əvvəlki dövrə nisbətən uğurlu addımlarla irəliləməsini nəzərdə tutur. Hazırda respublikamızda ali və orta təhsilin daha da professionallaşdırılması və kompüterləşməsi prosesi gedir. Bu düşünən başla məharətli əlin ahəngdar vəhdətinin təmin edilməsi deməkdir. Bütün bunlar xalqın ümumi və elmi səviyyəsinin daha da yüksəldilməsi üçün potensial imkanın varlığına dəlalət edir. Doğrudur, keçid dövrü və Azərbaycana edilən erməni işğalı ilə bağlı respublikada bu imkanları hərəkətə gətirmək hələlik mümkün olmur. Lakin, hazırda ölkəmizdə xalq mədəniyyətinin öz inkişafını iki formada: peşəkarlıq və özfəaliyyət formasında tapmışdır. Özfəaliyyət incəsənəti bilavasitə xalq kütlələrinin mənəvi varlığından doğur, geniş perspektivə malikdir, mədəniyyətin kütləvi forması olduğu üçün daha əhəmiyyətlidir.

Ümumiyyətlə, götürdükdə demək olar ki, mədəniyyət həmişə müəyyən, konkret formada olur, milli formasız mədəniyyət yoxdur. Hər bir xalqın milli mədəniyyəti uzun tarixi inkişafın nəticəsidir.

Dünya mədəniyyətinin milli formaları hər bir xalqın mütərəqqi ənənələrini və xüsusiyyətlərini əks etdirməkdə bütün dünya xalqlarını bir-birindən ayırmağa deyil, onların daha da yaxınlaşmasına xidmət edir.

2. Dekorativ-tətbiqi sənət və məişətdə onun yeri

Dekorativ-tətbiqi sənət Azərbaycanın milli mədəniyyətinin ən qədim növlərindəndir.

Artıq XII-XV əsrlərdə dekorativ-tətbiqi sənətlərin dəmək olar ki, bütün növləri inkişaf etmişdir. Dulmuşluq, misgərlik, ipəkçilik sənəti və s. böyük emalatxanalarda hazırlanaraq əsl mənada geniş sənaye istehsalına çevrilir və məhsuldarlığı ilə xarici ölkə bazarlarında böyük şöhrət qazanmışdır.

Bu dövrdə Azərbaycanda dekorativ-tətbiqi sənət növləri içərisində keramika ən mühüm yer tuturdu. Keramika istehsal edən mərkəzlər Gəncə, Mingəçevir, Beyləqan, Bakı və s. olmuşdur. Bunların arasında ən mühüm yeri Beyləqan tuturdu. Külli miqdarda müxtəlif növlü bədii saxsı qablarla yanaşı, burada tapılmış kürələr, möhürlər və s. şeylər bu gözəl sənət nümunələrinin Azərbaycanda istehsal olunduğunu bir daha əyani surətdə təsdiq edir.

Bir qayda olaraq burada istehsal olunan qabların üstündə onu hazırlayan ustanın da adı yazılırdı. Məsələn, Gəncədə tapılan bir saxsı qabın kənarında «Əhməd Əbu Bəkir oğlu» Gəncəvinin, Beyləqanda tapılmış bir sıra qabların üzərində isə «Əli Əziz oğlu», «Xəttab», «Rüstəm» və s. adlara rast gəlmək olur. Azərbaycanın keramika sənətinin ən böyük zirvəsi Şirvan saxsı məmulatlarının istehsalıdır.

XII-XV əsrlərdə Azərbaycanda mövcud olan sənətlər içərisində toxuculuq, xüsusən ipəkçilik daha çox inkişaf etmişdir.

Bu əsrlərdə Azərbaycanda olmuş xarici səyyahlar yerli əhalinin həm daxili, həm də xarici bazarlar üçün külli miqdarda yüksək keyfiyyətli ipək, kətan, yun parçalar, xalçalar və s. sənət

nümunələri toxuduqlarını öz gündəliklərində dəfələrlə qeyd etmişlər. Övliyyə Çələbi, XVII əsrin Avropa səyyahları alman Oleari və Kempfer, fransız Şarden yazırlar ki, Bakı, Şamaxı, Dərbənd, Qarabağda xalça, ipək, yun, pambıq parça malla hazırlanırdı.¹

Azərbaycanın qədim şəhərlərindən olan Şamaxı XIV əsrdən başlayaraq ipəkçilik sənəti mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi.

Tədqiqatçılar bədii və texnoloji xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan xalçalarını 4 yerə ayırmışlar: Quba-Şirvan, Gəncə-Qazax, Qarabağ və Təbriz xalçaları. Azərbaycanın xalçaları müxtəlifdir. 1. Divar xalçaları, 2. Balaca həcmli namaz xalça, 3. Qonaq otaqlarını bəzəmək üçün bir neçə xalıdan ibarət xalçalar.

Həmin dövrlərdə Avropa və Şərqi ölkələrində yaradılmış rəsm əsərlərində Azərbaycan xalçaları təsvir olunmuşdur. Məsələn, Niderland rəssamı Hans Mellinqin «Məryəm öz körpəsi ilə» əsərində bir Şirvan xalçasına, Venetsiyalı rəssam Karlo Kirivellonun «Müjdə» əsərində Gəncə, Qazax növlü xalçalara rast gəlmək olar.

XVIII əsrdə Qarabağda, Gəncədə, Qazaxda, Qubada, Şamaxıda və Bakıda toxunmuş bir neçə nadir xalça hazırda ölkəmizdə, bir çox muzey və şəxsi kolleksiyalarda saxlanılmaqdadır. Azərbaycan xalçaları indi də öz ənənələrini davam etdirir və müstəqil Azərbaycanın xalçalarının qədim şöhrətini bərpa etmək üçün bir sıra işlər görmüşlər və indi də bu gözəl sənəti davam etdirirlər.

¹ Azərbaycan tarixi, I cild, Bakı, 1961, səh. 212

3. Milli mədəniyyətlərin yaxınlaşması və zənginləşməsi. Mədəniyyətdə millilik və bəşərlik

Cəmiyyətin müasir inkişaf mərhələsində millətlər arasında iqtisadi, siyasi və mədəni sahələrdə əməkdaşlıq getdikcə dərinləşir, maddi və mənəvi sərvətlərin mübadiləsi daha da geniş və hərtərəfli olur. Ümumdünya miqyasında bəşəri mədəniyyətin yaranması, millətləri bir-birindən öyrənməyə, maddi və mənəvi sərvətlərdən qarşılıqlı istifadə etməyə sövq edir. Ümumbəşər mədəniyyəti milli mədəniyyətlərin ən mütərəqqi və ən yaxın cəhətlərinin ahəngdar vəhdəti əsasında formalaşır.

Millilik və bəşərlik elə mürəkkəb, çoxcəhətli problem-dir ki, ona tarixi, elmi, fəlsəfi və sosioloji, bədii-estetik baxımdan yanaşılması bir sıra zərurət olaraq meydana çıxır. Tarixçilərin, ədəbiyyatşünasların, filosofların bu sahədəki tədqiqat işləri probleminin ədəbiyyat və incəsənətdə qoyuluşu və təhlilində metodoloji bələdçi qədər yaxından kömək edir. Qardaş xalqların məşhur tarixçilərinin, filosoflarının, mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin və bu sahələr üzrə mütəxəssis olan Azərbaycan alimlərinin son illər millilik və bəşərlik məsələlərinə dair qiymətli əsərləri və elmi məqalələri diqqəti özünə cəlb edir. Belə sanballı əsərlərdən: fəlsəfi elmləri doktorları Ə.F. Daşdəmirovun «Millət və şəxsiyyət», Z. Göyüşovun, A. Aslanovun, F. Qasımqadonun, Y. Qarayevin, R. Hüseynovun, Ə. Bayramovun və b. əsərlərini göstərmək olar.

Millət – müxtəlif insan qruplarının fərqləndirici xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən ən yüksək birlik formasıdır. «Milliyyət» hansı xalqa və yaxud hansı millətə mənsubiyyəti göstərdiyi kimi, «millət» də bir çox mənbələrdə siyasət aləmində yalnız etnik birlik deyil, «dövlət» mənasında işlədilir.

Millətlərarası əməkdaşlıq, dostluq münasibətləri milli mədəniyyətlərin inkişafı üçün səciyyəvidir. Azərbaycan mədəniyyəti çoxxalqlı, beynəlmiləl mədəniyyətdir. Müasir yenidənqurma şəraitində milli mədəniyyətlərlə qarşılıqlı təsir və qarşılıqlı zənginləşmə prosesi gedir. Milli mədəniyyətlərin sərbəst inkişafı və qarşılıqlı zənginləşməsi çoxmillətli mədəniyyətin qida mənbəyidir. Yeniləşmə şəraitində Azərbaycan mədəniyyətilə digər qardaş xalqların mədəniyyətlərinin qarşılıqlı zənginləşmə prosesində millətlərarası, ölkələrarası yaradıcı əlaqələrin yeni formaları meydana çıxır və inkişaf edir.

Qardaş xalqların ədəbiyyat və incəsənət günləri, dekda-ların keçirilməsi, qardaş xalqların poeziyası, musiqi, mahnı, teatr və kino festivalları buna misal ola bilər. Respublikanın ən yaxşı yaradıcı kollektivlərinin və incəsənət ustalarının qarşılıqlı qastrollarının təşkil edilməsi, dostluq konsertlərinin verilməsi, bədii sərgilər mübadiləsi və milli mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsirini qüvvələndirən və çoxmillətli mədəniyyətin ümumbəşəri əsasını möhkəmləndirən mühüm vasitələrdən biridir. Azərbaycanın bu sahədəki önəmli rolu danılmazdır.

Milli mədəniyyətin zənginləşməsi və yaxınlaşmasına bədii əsərlərin tərcümə edilib yayılmasının əhəmiyyəti xüsusi qeyd edilməlidir. Tərcümə vasitəsilə milli mədəniyyətlərin ən yaxşı nümunələri bütün xalqların malı olur. Azərbaycan xalqı M. Şoloxovun və K. Fedinin, V. Latsis və A. Uitinin, Leonidze və S. Vurğunun, R. Rzanın və M. Tursunzadənin, Ç. Aytmatovun və O. Süleymanovun və digər görkəmli söz ustalarının əsərlərini öz ana dillərində oxuyur.

Eyni zamanda Azərbaycanın müasir söz ustaları: M. İbrahimovun, S. Rəhimovun, R. Rzanın, İ. Hüseynovun, N. Xəzrinin, B. Vahabzadənin və onlarca başqalarının əsərləri dönə-

dənə tərcümə edilib digər xalqlara çatdırılmışdır.

Nailiyyətlərdən və gələcək perspektivlərdən danışarkən milliliyin və bəşəriyyətin dialektikasının rolu xüsusi qeyd edilməlidir. Milli və bəşəri cəhətlərin vəhdəti hər bir millətin mədəni həyatında özünü daha aydın şəkildə göstərir. Qardaş türkdilli respublika xalqlarının ənənələri mədəni əlaqələrin getdikcə genişlənməsi, qarşılıqlı zənginləşməsi dövrümüzün xarakterik cəhətidir. Millətlərin bir-biri ilə daha da yaxınlaşması və xalqlar arasında dostluğun möhkəmləndirilməsində respublika arasında genişlənən elmi əlaqələr də mühüm rol oynayır. Məlumdur ki, Azərbaycan alimləri bir sıra mühüm elmi problemlərin həllində bir çox ölkələrin elmi idarələri və alimləri ilə sıx əməkdaşlıq edirlər.

Mədəniyyətin milli xüsusiyyətləri ilə beynəlmiləl mədəniyyət arasındakı vəhdət onunla ifadə olunur ki, milli xüsusiyyətlər milli formaya, məzmunu uyğun gəlir, onunla şərtlənir.

Mədəniyyətin bəşəri xarakterinin milli xüsusiyyətlərə təsiri onunla şərtlənir ki, milli xüsusiyyətlər təkmilləşərək öz inkişafında bəşəri cəhətlərlə zənginləşir. Bu obyektiv zərurət milli münasibətlərin təkmilləşməsinə, kütlələrin beynəlmiləlçilik və vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə edilməsinə daim diqqət və qayğı göstərilməsini tələb edir.

Cəmiyyətimizin inkişafı ilə əlaqədar yaranan yeni adət və ənənələr milli məhdudluqlardan uzaq olub beynəlmiləl məzmun daşıyır, xalqımızın həyat tərzini əks etdirir. Əsl xalqlar dostluğunu yalnız bu və ya digər xalqın milli ləyaqətinə, şöhrətinə, dilinə, dininə və tarixinə dərin hörmət, onlarla geniş ünsiyyət şəraitində mümkündür. Milli mədəniyyətlərin yaxınlaşması, onlar arasında qarşılıqlı əlaqə və zənginləşmə keçmiş sovet mədəniyyətində milliliyin və beynəlmiləlçiliyin vəhdətini təmin edirdi.

MƏDƏNİYYƏT VƏ SİVİLİZASIYA

Mədəniyyət və sivilizasiya geniş anlayışlar olduqlarından onların başa düşülməsi, qavranılması və qəbul edilməsi də müxtəlif olmuşdur. Belə ki, bəzi alimlər mədəniyyəti yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticəsi kimi, başqaları isə təbiətin ikiləşməsi kimi, digərləri isə maddi və mənəvi sərvətlərin məcmuəsi kimi başa düşürlər.

XX əsrin əvvəllərindən etibarən mədəniyyətşünaslıq bir elm kimi özünü təsdiq etdi.

Sivilizasiya latın dilindəki *sivilis* sözündən olub «vətəndaşlıq, mülki, dövləti» mənalarını ifadə edir. Bir sıra alimlərin fikrinə görə sivilizasiya mədəniyyətin inkişafında xüsusi bir mərhələni təşkil edir. M. Axundov sivilizasiya haqqında belə yazırdı: «Sivilizasiya elə bir ümumi sözdür ki, onun məzmununda bütün sənədlər, millətin əsası və mədəniyyətin bu kimi şərtləri cəm olunmuşdur». Daha sonra o, sivilizasiyanı azadlıq problemi ilə, şəxsiyyətin və bütünlükdə cəmiyyətin azad inkişafı ilə bağlıydı. Doğurdanda azadlıq olmayan yerdə sivil cəmiyyətdən danışmaq olmaz, yəni sivil quruluş yarana bilməz.

Sivilizasiya ilə mədəniyyətin fərqi baxaq.

Tutaq ki, ömürboyu kitab-dəftər görməyən, kağız, qələm işlətməyən bir alverçiyə kitab-dəftər və kağız verirlər. O dərhal onlardan öz məqsədi üçün istifadə edəcəkdir, onları oxumaq əvəzinə öz şeylərini bükəcəkdir. Deməli mədəniyyətin

tarixi inkişaf nəticəsi kimi yaranmış olan kitab və qəzetlərdən onların öz istiqamətləri üzrə istifadə etmək əvəzinə onlardan öz məqsədləri üçün istifadə edirlər. Deməli sivilizasiya yaradılmış mədəniyyətin nümunələrinin istifadə olunmaq yolu, metod və üsuludur. Sivilizasiyanın tarixən müxtəlif formaları mövcud olmuşdur:

1. Quldarlıq;
2. Feodalizm;
3. Kapitalizm;
4. Sosializm.

Bu belə bir fikrə gəlməyə imkan verir ki, sivilizasiyanı hər zaman ETT ilə əlaqələndirmək düz deyildir, çünki hər bir tarixi dövrdə predmetlərin ona uyğun istifadə forması mövcud olmuşdur ki, bu da sivilizasiya adlanır. Kant yazırdı sivilizasiya insan öz həyatını və davranışını nizama salandan sonra başlayır. Mədəniyyətlə sivilizasiya arasında oxşarlıqlarla və fərqlər:

- *mədəniyyət maddi və mənəvi olduğu halda, sivilizasiya vahid olur;*
- *mədəniyyət milli beynəlmillət olduğu halda, sivilizasiya qlobal xarakter daşıyır;*
- *mədəniyyət sivilizasiyadan daha geniş bir anlayış olub onu da özünün tərkib sahəsi bilir;*
- *sivilizasiya mədəniyyətin yerinə yetirdiyi funksiyaları tam yerinə yetirə bilmir;*
- *mədəniyyət ikinci təbiətdir (Demokrit), sivilizasiya isə təbiətin imkanlarının reallaşmasıdır;*
- *hər ikisi keçici xarakter daşıyır, cərəyanlar əsasında dayanırlar.*

Belə nəzəriyyələrin bir neçəsi ilə tanış olaq:

1. Yeni kantçılıq nəzəriyyəsinin beşiyi başında «Həyat

fəlsəfəsi» konsepsiyası dayanır. Onun nümayəndələri Zimmel, Beber, Rikkert və Nidşe mədəniyyəti mənəvi yaradıcılıq hesab edir.

2. Naturalist nəzəriyyələr. Onlar idealizmin əksi kimi yaranır. İnsanı biososial amillərin məcmunu hesab edirlər. Nümayəndələri: Spenser, Malinovski.

3. Freydizm nəzəriyyəsi. Z. Freyde görə mədəniyyətin inkişafı insana xoşbəxtlik gətirmir, əksinə onun narazılığını artırır, arzuları boğulur, özünü günahkar hesab edir. Nümayəndələri: K. Yunq, P. Bart.

4. Marksist və neomarksist nəzəriyyələr. Onlar mədəniyyəti sinifi clan etməsi və dini mədəniyyət tarixindən çıxarmaqla mədəniyyəti iqtisadi münasibətlərin inkişafına əsaslanmaqla izah etməklə mədəniyyətin imkanlarını xeyli məhdudlaşdırmışlar.

5. Mədəniyyət uğrunda mübarizə cəryanları. Nümayəndələri: C. Snou, B. Klark. Onlar mədəniyyəti 2 yerə humanitar və təbii texniki bölməklə onu müxtəlif şəkildə saxtalaşdırılması əleyhinə çıxırlar.

Beləliklə, cəmiyyətin maddi inkişaf səviyyəsi həm cəmiyyətdə yaradılan mədəni sərvətlərin həm həcmi, həm də yayılma miqyası, həm də insanlar tərəfindən mənimsənilməsi ilə əlaqələndirilir. Mənəvi sərvətin yaranması və istifadə olunması üsulları isə cəmiyyətin sosial-mədəni təşkilindən asılıdır. Cəmiyyətin mədəni inkişafının tempi, vüsəti və faydalılığı ona doğru istiqamətləndirilmiş insanların yaradıcı fəaliyyətinin dərəcəsindən, onların əhatə dairəsinin genişlənməsindən asılıdır. Elə buna görə də mədəni tərəqqinin əsas meyarlarından biri xalqın tarixi prosesdə şüurlu iştirakı ilə əlaqədardır.

QƏDİM DÜNYA MƏDƏNİYYƏTİ

Dünya mədəniyyəti tarixində qədim Şərq ölkələrinin mədəniyyəti olduqca mühüm yer tutur.

Şərq ölkələrinin mədəniyyəti haqqında danışdıqda qeyd etmək lazımdır ki, Mesopotamiyada (indiki İraq ərazisində) qədim yazı sistemini Şumerlər yaratmışlar. E.ə. dördüncü minilliyin ortalarından başlayaraq burada piktoqrafik yazı üsullarından istifadə edirlər. Piktoqrafik yazı növü təsərrüfatın getdikcə inkişafı dilin qrammatik və fonetik cəhətlərini əks edən geniş ifadəli yazı sisteminə ehtiyac yaradırdı. Şumerlər tədricən yeni yazı növü ixtira etdilər. Buna mixi yazılar adı verilmişdir. İraq ərazisində aşkar edilmiş belə mətnləri yerli əhali «mismari» yazılar adlandırır. Bu yazının işarələri mixvari yaxud mismar şəkilli idi. Mismara oxşar işarələrin bir-birinə cəmlənməsi ilə müxtəlif hecalı fonetik mənalara yaradırdılar. Yazı üçün lövhəciklər gildən düzəldilirdi. Hər cizgi dərin olub mix izlərini xatırlatdığı üçün bu yazıya mixi yazı deyilirdi.¹ Akkad (Babil və Asur) yazısında fonetik (heca) yazıdan daha geniş istifadə olunurdu. Mixi (mismari) yazı növü 600-dən çox işarəyə malik idi. Demək olar ki, işarələrin çoxunun bir neçə, bəzən 10-a qədər oxunuşu vardır. Tədricən mixi yazılar təkmilləşir, sayı azalır. Mixi yazı növü Akkadlar

¹ Y. Yusifov «Qədim Şərq tarixi», Bakı 1993, s.123.

və qonşu qədim xalqlar tərəfindən mənimsənilmişdir.¹

E.ə. III minilliyin ortalarında Akkad və Şumer dillərində artıq şifahi ədəbiyyat inkişaf etmişdir. Şumer və Akkad ədəbiyyatının əsas janrı olan epik poeziyanın bir neçə növü var: əsatiri dastanlar (allahlar və mədəniyyət abidələrinin yaranması haqqında poemalar), kahin dastanları (əzabkeş mömin haqqında poema, «Gilqameş» əfsanəsi, qəhrəmanlıq dastanları, tarixi şəxsiyyətlərdən bəhs edən poemalar), müxtəlif süjetli divar rəsmləri və heykəllərlə bəzədilmiş məbədlər vardır ki, bunlar da Şumer mədəniyyətinin əsasını təşkil edir.

Şumer əsatirlərində «Gilqameş» əfsanəsi olduqca maraqlıdır. Babilistanda hakimiyyət uğrunda baş verən mübarizə də dastanlarda öz əksini tapmışdır.

Bunlar «Gilqameş» və «Aqa» adlanır. Aqa Kiş şəhərinin, Gilqameş isə Uruk şəhərinin hökmdarı idi. Gilqameş hamını silaha sarılmağa çağırır. Lakin, döyüşün çətin olduğunu görən Gilqameş Aqanın yanına elçi göndərir və münaqişəni sülhlə həll edir. Gilqameş haqqında dastan qədim dövrdə ən çox oxunan dastan imiş. Bu dastanlar bir neçə dildə tərcümə edilmiş. Rəvayətə görə Gilqameş Uruk şəhərinin dağılmış qala divarlarını bərpa edəndən sonra daha da sərbəstləşir, şəhər əhalisinə zülm edir, qız və qadınlara sataşır. Uruk sakinləri allaha şikayət edirlər. Şikayət allaha çatır. Baş allah Ana ilahəsi Arunu yer üzünə göndərir və deyir: «Sən onu yaratmışsan, indi ona bənzər bir qəhrəman yarat, onun öhdəsindən gəlsin». Allah Aruru gildən vəhşi görkəmli və ağır təbiətli Engulini yaradır. Tezliklə Uruka xəbər çatır ki, yaxınlıqda vahiməli bir əcaib insan peyda olmuş, onu ancaq Gilqameş məğlub edə bilər. Lakin, Gilqameş bu əcaib insanla üzlaşməkdən çəkinir və

¹ Yeno orada.

hiyləyə əl atır. Məbəd qadınlarından ən gözəlini onun yanına göndərir, qadının məhəbbəti onu yumşaldır və bir növ gücsüzləşdirir. İnsana çevrilən Engül Gilqameşlə döyüşə hazırlaşır. Engül döyüşdə Gilqameşə üstün gəlir. Lakin, dilini işə salan Gilqameş onunla dost olur. Onlar bir neçə vilayəti birlikdə zəbt edirlər və xalqa zülm edirlər.

Lakin, allahlar Engülü cəzalandırmaq qərarına gəlirlər. Axı o, Gilqameşlə dostluq etmişdir. Allahların qərarı ilə Engül ölüm hökmü çıxarılır. Engül xəstələnir və ölür. Gilqameş hədsiz pərişan olur, həyatını, şöhrətini, qəhrəmanlığını gözünün önünə gətirir və əbədi həyat axtarmağa gedir. Gilqameş eşidir ki, uzaq okean sahilində yaşayan Utana Piştimə allahlar nə vaxtsa əbədi həyat bəxş etmişlər. Çox gedir, dağı, daşı aşır, Utana Piştimi tapır. Ondan əbədi həyatın sirrini öyrənmək istəyir. Utana Piştim əbədi həyat sirrini ona açmaq istəmir. Lakin, arvadının təhriki ilə sirri açmalı olur. Gilqameş onun məsləhəti ilə donuzun dibinə enir. Cavanlıq otunu üzür. Lakin, bu otun qaynadıb suyunu içmək lazım imiş. Yolda Gilqameş soyunub çimməli olur. Bu məqamda bir ilan peyda olub cavanlıq otunu aparır və bundan o, çox pərişan olur. Uruka qayıdır. Beləliklə də insanların ölüm qarşısında acizliyini qət edir.¹

Şumer sarayları və məbədləri içərisində Nin-Xursat ilahəsinin şərəfinə tikilmiş Əl-Öbeytdə tapılmış məbədin qalıqları xüsusi diqqəti cəlb edir.

E.ə. 2600-cü ilə aid olan bu məbəd müxtəlif sənət növlərinin sintezi nəticəsində yaradılmış ilk görkəmli memarlıq abidəsidir.² Akkad mədəniyyətində Şumerdə görünməyə başlayan realist ənənələr daha da güclənmişdir.

Babilistan mədəniyyəti e.ə. III minilliyin əvvəllərində

¹ Y. Yusifov. «Qədim Şərqi tarixi», Bakı 1993, səh. 123.

² Yeno orada.

yararmışdır. Padşah Ennatulun və əsgərlərin təsvirindən ibarət olan «calağanlar etellasi»nda döyüş səhnələri ağac mazaykalı lövhələrdə verilmişdir. Bunlar Babilistan mədəniyyətinin maraqlı abidələrindəndir. Şumerlərin yaratdığı 60-lıq say sistemi əsasında müxtəlif hesablama cədvəlləri tərtib olunmuşdur.

E.ə. VIII əsrdən başlayaraq Babilistanda müntəzəm sürətdə salnamə yazılır. Hətta Babil şəhərində dünya coğrafi xəritəsini çəkməyə də təşəbbüs göstərilmişdir. Burada təbiət və təbabət elmləri dini elmlə bağlı idi.

Misirdə ədəbi abidələr e.ə. III minillikdə mövcud olmuşdur. Yazılmış tarixi rəvayətlərdə Firon hakimiyyəti mədh olunmuşdur. Misir sənətkarlarının hələ bizim eradan çox-çox əvvəl yaratmış olduqları həcmli heykəllərin, gümüşdən və qızıldan qayrılmış bəzək şeylərini Paris muzeylərində, Sankt-Peterburq Ermitajında, London və Roma muzeylərində görmək olar. «Qahirə öz-özlüyündə canlı bir muzeydir». Şəhərin yaxınlığında Kiza adlanan rayonda Qədim Misirin ən möhtəşəm memarlıq abidələri – ehramlar qalmaqdadır. Qahirədə Misir muzeyi, Qipt muzeyi, İslam incəsənət muzeyi vardır. Bu muzeylərdə toplanmış on minlərlə sənət əsərləri, 5 min illərdən bəri bu yerlərdə yaradılmış yüksək mədəniyyətdən xəbər verir. Misirdə ən böyük ehram Coser ehramıdır ki, Memfis şəhərinin ətrafında yerləşir. Hündürlüyü 60 metrədek olan Coser ehramında qədim Misir memarlığının ilk klassik nümunələrə – şeil sütünə, papirus və lotos güllərinə bənzər bəzəklərə və s. rast gəlmək olar. Coserdən sonra gələn Fironlara daha möhtəşəm ehramlar tikilmişdir. Kazadakı ehramların ən böyüyü Xeops demək olar ki, yerdən 140 metrədek yüksəlir. Bu ehrama orta hesabla 2-3 tondan ibarət olmaqla 2 milyon 300 000 daş

işlədilmişdir.¹ Ehramın yanında bir heykəl ucalır. «Böyük sfinks» - adam başlı şir bədənli sfinks Firon Xafın heykəlidir. Sfinks görən vahiməyə düşdüyü üçün bunu «dəhşət atası» adlandırırlar. Qahirənin mərkəzində böyük Misir muzeyi mövcuddur. Muzeyin salonunda fironlar dövrünün mədəniyyəti haqqında aydın təsəvvür oyadan 150 000 eksponat nümayiş etdirilir.² Qahirə muzeyində orta şahlıq dövrünün mədəniyyəti, xüsusilə heykəltəraşlıq sənəti çox zəngin təmsil edilmişdir. Qahirədəki Qipt muzeyi də turistlərin diqqətini özünə cəlb etmişdir. Qiptlər xristian dinini qəbul etmiş qədim misirlilərə deyilir. 5000-dən artıq eksponat vardır. Qahirənin İslam muzeyində isə VII əsrdən bəri yaranıb inkişaf etmiş ərəb sənətinin qiymətli nümunələri toplanmışdır.

Muzeyə gələnlər ərəb, türk və İran xalqlarının bədii dekorativ sənətləri ilə yaxından tanış olurlar. Eramızın VIII əsrinə kimi Misirin mərkəzi şəhəri olan İsgəndəriyyənin əsası e.ə. 332-331-ci ildə İsgəndər tərəfindən qoyulmuşdur. Burada islam memarlığına və dekorativ sənətlərinə aid qiymətli nümunələr az deyildir. Burada tikilmiş məscidlər və minarələr özünün gözəl bəzəkləri ilə insanı valeh edir.

Çin ərazisində tapılan ən qədim sənət nümunələri e.ə. III minilliyin «Yanşa mədəniyyəti» dövrünə aiddir. Çin özünün bir sıra malları, xüsusən çini məmulatları ilə dünya şöhrəti qazanmışdır. XVI əsrdə bədii tikmə və toxuculuq sənətləri geniş yayılmışdır.

Çin xalq musiqisi əsasən e.ə. VII əsrdə yaranmış və formalaşmışdır. Musiqi alətləri: se, sin, nin (nəfəs) zənglər, təbillər və s.-dir.

¹ Y.Yusifov. «Qədim Şərqi tarixi», Bakı 1993, səh.209.

² Yeno orada.

Çin teatrının mənşəyi xalq mahnıları, rəqs yaradıcılığı və sirk janrları ilə bağlıdır.

Dünyada tibbə dair ən qədim kitab olan «Neytzin» (e.ə. VII əsr) tibb elminin inkişafında böyük rol oynamışdır. Çin astronomiyası, ən qədim elmlər–eramızın birinci əsrində Çində kağızın meydana gəlməsi ilə əlaqədar olaraq rəngkarlıq sənəti də inkişaf etməyə başlamışdır. Tarixi mənbələrdən məlum olur ki, bu dövrdə möhtəşəm sarayların, ibadət xanələrin divarları gözəl mənzərələr və başqa şəkillərlə bəzənirmiş, bu ən çox ipək parça üzərində həkk edilirdi.

Rəngkarlıq sənətində heyvan təsvirləri, portret və s. janrlar çox inkişaf etmişdir. Bu dövrün görkəmli mənzərə ustaları Li Sın Suzun, Van Vey olmuşdur.

İkinci xan sülaləsi dövründə dünyada ilk „Formokologiya“ kitabı nəşr olunmuş və müxtəlif müalicə üsulları inkişaf etmişdir.

Hindistanda da memarlıq yüksək dərəcə inkişaf tapmışdır. Aqrada qala (1509), Dehlidə Humayun məqbərəsi (1565), Aqra yaxınlığında Tac-Mahalın kitabə və bəzək işlərinin yaradılmasında Təbriz ustaları da iştirak etmişdir. Əhmədabadda Qandi muzeyi, Kanpurda Texnologiya İnstitutu, Bombeydə Tac-Mahal mehmanxanası, Dehlidə Ali Məhkəmənin binası Hindistanda ən müasir tipli binalardır. Hindistanın cənubunda daş dövrünə aid mağara rəsmləri, zərgərlik məmulatları aşkar edilmişdir. Hindistanda 300-dən çox musiqi aləti növü vardır. Əsas musiqi alətləri sitar, fleyta, qabol tipli alətlərdir. Hindistan istiqlalıyyət qazandıqdan sonra rəqs, dram akademiyası, milli orkestr təşkil edilmişdir. Qəzet və jurnallar indi 3 dildə çap edilir. Beləliklə, tarix boyu bütün xalqlar özlərinin mədəniyyətlərini yaratmışlar. Ona görə də xalqların mədəniyyətlərinin

„zəngin“ və „kasıb“ mədəniyyətlərə bölmək düzgün olmazdı. Çünki, az öyrənilməyə görə bir sıra mədəniyyətlər tədqiqata cəlb edildikdən sonra onun nə qədər zəngin olduğu aşkar olur. Elmi ədəbiyyatda ən çox öyrənilən Misir, Hindistan, Çin, Yunan, İran mədəniyyətləri ilə yanaşı öyrənilməyən və ya az öyrənilən, ona görə də az təbliğ olunan, tarix, ədəbiyyat və s. dərslərlərə düşməyən mədəniyyətlər də vardır. Belə mədəniyyətlərdən biri də Azərbaycan mədəniyyətidir.

Lakin, bir məsələni də qeyd etmək lazımdır. Bu da Azərbaycan mədəniyyət tarixinin ümumtürk kontekstindən öyrənilməsidir.

Məlum olduğu kimi türk xalqlarının böyük əksəriyyəti keçmiş SSRİ ərazisində yaşayırlar. Türk dilinin bu və ya digər dialektində danışan xalqların ümumi sayına görə təxminən yarısı yuxarıda qeyd etdiyimiz ərazidədir. Şərqi Sibirdən Baltik dənizinə qədər uzanıb gedən ərazilərdə məskən salıb yaşayan böyük və kiçik bütün türk xalqları bir ana kök üzərində meydana gəlmişdir. Ana türk mədəniyyəti parçalanıb dağıldıqdan sonra uzaq-uzaq ölkələrə yayılmış, vahid siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələr kəsilmiş, hər bir türk qəbiləsinin tədricən özünəməxsus mədəniyyəti, iqtisadiyyatı və siyasi dünyagörüşü formalaşmağa başlamışdır. Nəticədə qədim türk xalqları həm əsarətə aldıkları, həm də əsarətə düşdükleri xalqların dinləri, adət-ənənələri və s. ilə tanış olmuş, onların mühüm mədəni ünsürlərini mənimsədikləri kimi, özlərinin də mədəniyyətlərini onlara mənimsətmişlər. Bütün bunlara baxmayaraq, bir an kökdən ayrı düşən həmin qohum türk qəbilə və xalqlarını birləşdirə biləcək ən qədim xüsusiyyətlər məhz onların dilində, dinində, folklorunda və mifologiyasında qorunub saxlanılmışdır.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan mədəniyyəti dörd inkişaf mərhələsi keçmişdir.

Birinci mərhələ ümumtürk, ümumbəşəri arxaik – totemistik inkişaf mərhələsidir. Buraya mifologiyada bir sıra heyvanlar, xüsusi ilə öküz və qurd mifizmi birinci yerlərdən birini tutur. Beləliklə, mədəniyyətin həmin inkişaf mərhələsi həqiqətlərlə və ya yarımhəqiqətlər şəklində bizə gəlib çatan erkən xaqanlıq – ana xaqanlıq və ataxaqanlıq, eləcə də daş kitablar və abidələrdə tarixləşən xaqanlıq əxlaqı – fəlsəfi dünyagörüşü ilə bağlıdır.

Mədəniyyətin ikinci inkişaf mərhələsi zərdüştlük – maqların dini təlimi xeyir və şər in əbədi mübarizəsi və adətən şər in əksər hallarda qələbəyə nail olması ilə əlaqədardır.¹

Üçüncü inkişaf mərhələsi islamın Azərbaycanda yayılmasından və getdikcə genişlənməsindən başlanır. Həmin dövrləri bir neçə mərhələyə bölmək də mümkündür.

Azərbaycan ərazisində Manna, Midiya, Atropatena və Albaniya kimi qədim dövlətlər fəaliyyət göstərmişlər. Lakin, hələ dövlət meydana gələnə qədər Azərbaycanın ilk sivilizasiya mərkəzi olması arxeoloji qazıntılar səviyyəsində sübut edilmişdir. Quruçay və Azıx mağarası sakinlərinin hazırladıkları ilk əşyalar kobud çapacaqlar müxtəlif qəlpələrdən düzəldilmiş qazıyıcı və deşici-parçalayıcı alətlər olmuşdur. Onların bir çoxunun ağırlığı 4-5 kq-dan artıq olmuşdur.²

Arxeoloqlar Qazax rayonunda Damcılı, Daşsalahlı, Tağlar mağaralarında yüz səksən – iki yüz min il bundan öncə, insana daha çox bənzəri olan məxluqların yaşadıklarını aşkar etmişlər.

¹ A. Şükürov. Kulturologiya. Bakı 2003, səh 133

² Yene orada, səh 134

Azərbaycan ərazisində şüurlu insan (homo sapiens) otuz-qırx min il bundan qabaq təşəkkül tapmışdır. Bu dövrdə insanlar daha mükəmməl ov alətləri ox ilə yayı icad etmişlər.

Bununla əlaqədar 1950-ci illərdən başlayaraq Azərbaycanın uzaq keçmişi öyrənmək marağı bir qədər də demək olar ki, artdı. 1956-cı ildə Azərbaycanın Daş dövrü abidələrini tədqiq etmək məqsədi ilə Elmlər Akademiyası tərəfindən M. Hüseynovun rəhbərliyi altında Poliolit arxeoloji ekspedisiyası təşkil olundu. Ekspedisiyanın əsas vəzifəsi Azərbaycanın qədim insan düşürgələrini müəyyən etmək və həmin abidələrdə elmi-tədqiqat işləri aparmaqdan ibarət idi.

Bu baxımdan dağlar qoynunda yerləşən Füzuli rayonunun ərazisi Qarabağın ən səfalı yerlərindən biridir. Rayonun dağətəyi yerlərini gözdikdə insanlar təbiətin yaratdıqlarına heyran olur. Füzuli şəhərinin özündə bir neçə möhtəşəm təpələr sıra ilə düzülmüşdür. Bu təpələr uzun müddət öz sirlərini insanlardan gizli saxlamışdır. Lakin, alimlərimizin dərin zəhməti sayəsində bu təpələrin sirləri açılmış və yaşayış məskəni olması müəyyən edilmişdir. Hazırda Füzuli rayonu ərazisində tunc dövrünün Qaraköpəktəpə, Günəştəpə, Meynəttəpə və Qaşqa abidələri tədqiq olunmuşdur.¹

Tədqiqatlardan məlum olmuşdur ki, Qarabağ ərazisi tunc dövrünün yaşayış məskənləri ilə zəngindir. Bu yaşayış düşürgələri də əsasən Qarabağın Quruçay və Köndələnçay vadilərində qeydə alınmışdır. Bu ərazidə Tunc dövrünə aid yaşayış düşürgələrinin aşkar olunması göstərir ki, bu diyarda xalqımızın uzaq keçmişinə aid çoxlu maddi mədəniyyət nümunələri vardır.

Hazırda ölkəmizin ərazisində Quruçay mədəniyyəti ən

¹ Ə.Cəfərov. Azərbaycanın ilk sakinləri. Bakı 2004, səh.34

qədim arxeoloji mədəniyyət hesab olunur. Məhz bu mədəniyyətin maddi mədəniyyət qalıqları əsasında respublikamızın ərazisində ibtidai insanların 1.8 milyon il bundan əvvəl yaşamağa başlaması və əmək alətləri hazırlaması elmi əsaslarla sübuta yetirilmişdir.¹

Tədricən inkişafa doğru yüksələn inkişaf tərzi qayalar üzərində yaradılmış müxtəlif rəsmlər həmin dövrdə yaşayan insanların şüurunun yüksək səviyyəyə çatdığını göstərirdi.

Maldarlığın, əkinçiliyin meydana çıxdığı (VI minillikdə) və ondan sonrakı dövrdə bu insanların qayalar üzərində qoyub getdikləri misilsiz qiymətə malik şahidləri onların dənizçiliklə də məşğul olduqlarını göstərir. Oddan istifadənin başlanması, ilk geyimlər, ilk yaşayış yerlərinin salınması, ilk nəqliyyat vasitələrindən istifadə olunması, müxtəlif əmək alətlərinin hazırlanması, gil qablar, heyvanların əhəlləşdirilməsi və s. sivilizasiyaya doğru böyük addımların atılması hesab olunmuşdur. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dünyanın ən qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biridir.

Dünyanın ən məşhur alim və səyyahlarından biri olan Tur Xeyerdalın „Azərbaycan Qafqazlıların yayım mərkəzidir“ adlı məqaləsində deyilir:

„Qədim Azərbaycan gəmiləri Xəzər dənizində və rus çaylarında aşağı-yuxarı gedib-gəlirdi və onların qayalarda çəkdiyi gəmi rəsmləri və vikinqlərin min il sonra Norveçdə çəkdiyi rəsmlər arasında oxşarlıq təsadüfi ola bilməz. Skandinaviyada, xüsusi ilə Norveçdə iki müxtəlif növ gəmi rəsmlərinə rast gəlmək olar. Bunların biri Qobustandakı rəsmlərə bənzəyir.“

¹ Yeno orada səh. 41

Belə çıxır ki, Şimali Avropa deyil, məhz Azərbaycan Qafqaz xalqlarının yayım mərkəzi olmuşdur. Qədim ibtidai dinlər inkişaf edərək son ateşpərəstlik formasında Azərbaycanda yayılmağa başlamışdır. Bu din ibtidai qəbilə quruluşunda yaranmış və sonrakı quldarlıq dövründə xeyli inkişaf etmişdir. O ilk feodalizm dövründə qədim İran və Azərbaycan ərazisində hakim dövlət dini səviyyəsinə qədər yüksəlmişdir.

Azərbaycanda zərdüştlüyün inkişafı əsrlərlə davam etmişdir. Avestada baş Allah xeyir Allahı Ahura Məzda, şər Allahı isə Anqara Manua adlanır. Deyilənə görə qədim yunan alimləri bu allahların adlarını təhrif edərək, yunanlaşdıraraq, onları bütün dünyaya Hörmüz və Əhriman adları ilə tanıtmışdır.

Ümumiyyətlə, Zərdüştlüyün qalıqları indinin özündə də Azərbaycanda yaşamaqdadır. Lakin, XII əsrdən başlayaraq Azərbaycanda islam dini yayılmağa başlamışdır. Bu dövrdə ərəb və fars dilli ədəbiyyatla yanaşı türk dilli ədəbiyyat da geniş surətdə inkişaf etdirilmişdir. Memarlıq, heykəltəraşlıq, rəssamlıq, musiqi və mədəniyyətin digər növləri böyük inkişaf yolu keçmişdir.

ANTİK DÖVR MƏDƏNİYYƏTİ

Balkan yarımadasının cənubunda və Egey dənizi adalarında yerləşən Yunanıstanın mədəniyyət tarixini 4 dövrə bölmək olar.

I dövr: «Homer» dövrü. E.ə. XII – VIII əsrləri əhatə edir. Həmin dövrdən müxtəlif dastanlar və primitiv formaları, dekorativ xarakter daşıyan sənət nümunələri qalmışdır. Bu dövr əsas etibarilə Homerin adı ilə başlanan iki böyük poema – „İliada“ və «Odisseyə»nin materialları əsasında öyrənilir. Hər iki poema quruluşu dağılmağa başladığı, yəni hərbi demokratiya dövründə formalaşmağa başlamışdır. Şübhə yoxdur ki, «İliada», «Odisseyə»yə nisbətən daha qədimdir. Hər iki əsərdə o zamanın (XII-VIII əsr) Yunan cəmiyyətinin iqtisadi, siyasi, ictimai və mədəni həyatı bu və ya digər dərəcədə şərh edilmişdir.

«İliada» poeması yunan qoşunlarının Kiçik Asiyadakı Troyanı (İlionu) fəth etmələrinə, «Odisseyə» və Troya yürüşündə iştirak etmiş yunan qəhrəmanlarından, Odisseyin öz vətəninə qayıtmasına həsr edilmişdir.

Poemalarda təsvir olunan cəmiyyətdə sənətkarlıq da xeyli inkişaf etmişdi. Homer poemalarında dəmirçilər, dülğərlər, zərgərlər, dulusçular və s. haqqında söhbət açılır.

Geniş əhali kütləsindən ibarət olan Demosun tədricən var-yoxdan çıxması və öz doğma yerlərini pis tərk etməsi və şəhərdə yaşayan dilənçilər haqqında da Homer poemalarında

xeyli danışılır. «İliada»da ərlər hökmdarı olan Aqamemnon yunanların ali padşahı kimi deyil, müharibədə şəhər qarşısında müttəfiqlər qoşunun ali komandanı kimi çıxış edir. Beləliklə, «İliada» və «Odisseyə» poemasında irəli sürülən ideyalar bu gün üçün də böyük əhəmiyyət kəsb edir.¹

II dövr: «Arxaik dövr» adlanır. E.ə. VII –VI əsrin memarlıq və mədəniyyət abidələrini əhatə edir. Bu dövrdə qədim Yunanıstanın ilk inkişaf mərhələsi başlanır.

III dövr: E.ə. VI–V əsrləri əhatə edən „klassik dövr“ adlanır.

IV dövr: Ellinizm mədəniyyəti dövrüdür. Yunanıstanda III-II onillikdə Krit adasında Troyada, Mikendə gözəl sənət nümunələri yaranmışdır. Krit adasında müəkkəb bir memarlıq abidəsi olan Kise sarayının qalıqları aşkara çıxarılmışdır. ı

Homer dövründən bizim zamana qədər müxtəlif vazalar, gildən və tuncdan hazırlanmış heykəlciklər və s. qalmışdır. VII –VI əsrlərdə yüksək inkişaf etmiş tətbiqi dekorativ sənətləri diqqəti cəlb edir. O zaman yunan sənətkarları müxtəlif formalı vazalar istehsal edərək bunların üzərini insan təsvirləri, yunan əfsanələrinin süjetləri ilə bəzəmişlər. Klassik dövrün ən böyük şəhəri olan Afinada e.ə. V əsrdə qədim dünyanın məşhur memarlıq abidələri inşa edilmişdir. Bu abidələrin hər ikisi Afinanın mərkəzində – Akropoldadır. Akropol təpənin üstündə yerləşir. Ora ancaq ayaqla qalxmaq olar. Afinada qədim Arxeologiya muzeyi mövcuddur. Ancaq bu muzeydə dünyada məşhur olan yunan heykəllərindən nümunə belə yoxdur.

E.ə. V əsrdə Elladanın digər şəhərlərində gözəl sənətkarlar olmuşdur.

E.ə. IV əsrdə Skopansın Meneda adlı heykəli klassik

¹ M.Yeravnski. Qədim yunan tarixi, Bakı 1963, səh. 19.

sənətin ən xarakterik nümunələrindəndir. Ellinizm mədəniyyətinin iqtisadi inkişafının xarakterik cəhəti əmtəə istehsalının və ticarətin artması idi. Burada İsgəndəriyyə, Antioxiya və Seleveksiya kimi yeni ticarət və sənətkarlıq mərkəzi yarandı. Makedoniyalı İsgəndərin yürüşlərindən tutmuş Roma imperiyasının süqutuna qədər bütün antik dünya mədəniyyəti Ellinizm mədəniyyəti adlanır. Dəqiq elmlərin inkişafında Evklid, Arximed və b. məşhur alimlərin böyük rolu olmuşdur. Hipparx Yerlə Günəş və Ay arasında məsafəni təyin etmişdir. İsgəndəriyyədə mərkəzi elm muzeyi təşkil olunmuşdur.

Ellinizm mədəniyyətinin ən qiymətli nümunələrindən biri Nikke heykəlidir. Qələbə ilahəsi Nikke küləyin müqavimətinə qarşı çıxan gözəl qadın heykəlidir.

Qədim Yunanıstanda rəssamlıq, teatr qarşılıqlı əlaqələr şəraitində inkişaf etmişdir. Antik dramaturgiyanın ən gözəl təhlilini qədim Yunan filosofu Aristotel (e.ə. IV əsr) vermişdir. Bu dövrdə yazıb yaratmış Safokl, Esxil, Evklid və s. kimi sənətkarlar dünyada məşhurdur.

Gözəl roma mədəniyyət nümunələrinə yalnız İtaliyada deyil, Avropa ölkələrinin bir çoxunda, Qara dəniz sahillərində, Zaqafqaziyada, Orta Asiyada da rast gəlmək olar. Romada yazılı ədəbiyyatın əsasını Anni Klavdi qoymuşdur. Bu dövrdə Roma ədəbiyyatının şöhrəti təkcə Roma imperiyasında yox, bütün İtaliyada geniş yayılmışdır. İtaliyada dövrün mədəniyyəti, xüsusilə Oktavian Avqustun zamanında (I əsr) yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdır. İmperator Avqustu təsvir edən marmər heykəllərdən görünür ki, Roma sənətkarları heykəllərin kompozisiyasında ellinizm ənənələrinə əsaslanmışdır.

Romada intibah dövründən qalma sənət əsərlərini görmək istəyənlər bir qayda olaraq əvvəlcə Vatikana gedirlər.

Vatikan muzeyləri haqqında bunları bilmək vacibdir. Muzey kompleksinə böyük şəkil qalereyası, daha sonra Vatikanda çox zəngin kitabxana, müasir tipli incəsənət muzeyi, qədim heykəllər muzeyi, zirzəmilərdən tapılmış qiymətli əşyalar vardır. Antik heykəllər muzeyində ən azı 2000 ildən qalma qranit baralyeflər, marmər fiqurlar, büstlər qoyulmuşdur. Mədəniyyət tarixindən bələd olduğumuz bir sıra məşhur əsərlərin məsələn, Neronun marmər heykəli, Zevsin başı, Homerin, Sofoklun büstləri də bu muzeydə saxlanılır. Ümumiyyətlə, intibah 2500 illik bir dövrü əhatə edir. Bu dövrün başlanğıcı XIII əsrin ortalarına, sonu isə XVI əsrin axırlarına təsadüf edir. Görkəmli İtaliya rəssamı Mazaqo Avropada ilk dəfə çıpaq insan bədəninin real təsvirini vermişdir.

Hələ XV əsrdə yaşayıb yaratmış görkəmli sənətkarlardan bir çoxu Dantenin, Petrarkanın, Bokkarçionun portretini çəkmişdir. Roma mədəniyyətinin qızıl dövrü 3 dəhə sənətkarın – Leonardo Davinçinin, Rafaelin və Mixel Anselonun adı ilə bağlıdır.

Venetsiyada da Romanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuşdur. Yuneskonun qərarı ilə Venetsiyanın tarixi abidələri siyahıya alınmışdır. Bu siyahıya 16000 qiymətli sənət əsəri daxildir. Milan Romadan sonra ikinci sənaye şəhəri hesab olunur. Bu şəhər haqqında belə deyilir: „Milanın qazandığını romalılar yeyir“.

ORTA ƏSR MƏDƏNİYYƏTİ

Antik dünyadan orta əsrlərə keçid dövründə Qərbi Avropada mədəniyyət tənəzzül etmişdir. Xristian dini hakim din elan edildikdən sonra qədim dünyanın sənət nümunələri, Yunan məbədləri, Roma abidələri, antik heykəllər və s. dağıdılmış və ya dini tələblərə müvafiq dəyişdirilmişdir. Qərbi Avropanın bütün ölkələrində uşaqlara latın dilində dərs keçirilirdi. Çox vaxt məktəblərdə yalnız bir kitab olurdu. Əlyazması şəklində olan kitab əsl incəsənət əsəri idi. Xristian dini mövzularında yaradılmış ilk mədəniyyət nümunələrinə Romada rast gəlmək olurdu. Sənətkarlar İsa peyğəmbəri xeyrixah çoban surətində təsvir edən şəkillər və ya heykəllər yaradırdı, antik memarlığın bəzi xüsusiyyətlərini bazlika tipli kilsə binalarında görmək olurdu.

IX əsrdə Qərbi Avropada sənətdə yüksəliş dövrü başladı. Axenda tikilmiş kilsədə və bir neçə kilsə binasında bu dövrün memarlığında dekorativ formalardan geniş istifadə edilir.

XI–XII əsrdə Şimali Avropa ölkələrində Roma sənətinin təsiri altında inkişaf edən sənətə şərti olaraq Roma mədəniyyəti deyilirdi. Bu dövrdə Avropada memarlıq sənəti əsas yer tutduğundan təsviri incəsənətin digər növləri də Roma üslubunda tikilmiş abidələrlə yaranıb inkişaf edirdi.

XI–XII əsrlərdə tikilən kilsələrdə katolik kilsənin tələbinə cavab verən rəngarəng heykəltəraşlıq və tətbiqi sənətlərdən istifadə edilirdi. Fransa şəhərlərində XI–XII əsrlərdə kilsə

binalarından Anqulemdəki günbəzli kilsəni, Arl şəhərindəki müqəddəs Trofim kilsəsini misal göstərmək olar. Fransadakı Roma memarlıq üslubu İspaniya, İtaliya tikintilərinə də təsir göstərmişdir.

İtaliyada indiyə qədər qalmış roma memarlıq nümunələrindən məşhuru Piza şəhərində tikilmiş XII əsr kilsəsi, dairəvi məbəd və „Yıxılan qüllə“ binalarıdır. XII əsrə qədər Qərbi Avropa ölkələrində inkişaf edən mədəniyyətə „Qotik mədəniyyət“ deyilir. Bu dövr Qərbi Avropada feodalizmin ən yüksək inkişaf zirvəsinə çatması və tədricən tənəzzülə uğraması dövrü idi. Qotik üslubunda tikilmiş kilsə binaları bu günə kimi ən çox Fransada, Almaniya, İngiltərədə qalmışdır. Qotik memarlığın ən məşhur nümunəsi Paris Notrdam kilsəsi və zahiri bəzəklərində 2000-dən artıq heykəl işlənən Reymes (Fransa) kilsəsi, Almaniya, Strassburq və Köln kilsələri, İngiltərədə Kenterberq kilsəsi, Vyanada müqəddəs Stefan kilsəsi və digərlərini göstərmək olar. Bunlar Qotik üslubunun bütün Avropa şəhərlərində geniş yayıldığını sübut edir.

Qotik heykəltəraşlığın ən görkəmli nümunələrindən Reymes kilsəsinin heykəllərini xüsusi ilə qeyd etmək olar.

Bizans imperiyasının mədəniyyəti feodalizm və quldarlıq dövrünə təsadüf edir. Bizans mədəniyyəti əsasən dini mahiyyət daşımışdır. E.ə. VI əsrdə Bizansda Konstantinopol, İsgəndəriyyə, Antoriya kimi şəhərlər məşhur idi. Burada əsasən şüşə qab-qacaq, yun və ipək parçalar, zərgərlik məmulatı, papirus istehsalatı kimi sənət sahələri inkişaf etmişdir ki, həmin sənət sahələrindən qərb xəbərsiz idi. Mahir Bizans sənətkarlarının şöhrəti ən uzaq ölkələrə yayılmışdır.

Bizans dövlətinin maarifində, bədii yaradıcılığında, təsviri sənətdə antik ənənələr dəyişməz qalmışdır.

Burada mədəniyyət xristian mədəniyyəti şəklində formalaşmışdır. Tədris əsasən xristian kitablarına əsaslanır. İlk ali məktəb Konstantinopolda yaradılmışdır.

Ümumiyyətlə, bu ölkədə yaşayan dini ayinlər yunan dilində icra edilir və əsərlər yunan dilində yaradılırdı.

XIII–XIV əsrlər müğənni və musiqi nəzəriyyəçisi İohann Kukuzelin yaradıcılığı Bizans musiqisində yeni dövrün başlanğıcı olur. Riyaziyyat və həndəsə elmi uğurla inkişaf edirdi. Konstantinopolun memarlıq ansamblının mərkəzində öz möhtəşəmliyi ilə ətraf tikililərdən fərqlənən müqəddəs Sofiya kilsəsi ucalır. Bu kilsə 532–537-ci illərdə Afinada İsto adlı memar tərəfindən ucaldılmışdır.

Göstərilən dövrdə inkişaf etmiş sənət növlərindən biri də miniatür və ikona sənəti idi. Miniatür sənətinin gözəl nümunələrinə müxtəlif mözmunlu əlyazmalarda rast gəlmək olar.

Bu rəsmlərin əksəriyyəti dini xarakter daşıyırdı. İkonalarda müqəddəs İsa və Məryəmin və s. din xadimlərinin portretləri təsvir edilirdi.

Bu dövrün təsviri incəsənətində əsas yeri kilsələrin divarlarını bəzəyən monumental formalı mozaikalar tutur. Konstantinopolda olan Sofiya kilsəsindəki mozaikalar XI–XII əsrlər Bizans mədəniyyəti üçün səciyyəvidir.

Dekorativ tətbiqi sənət, kitab və kitab miniatürü bu dövrlərdə rəsmi saray sənəti olmaqla bərabər geniş demokratik dairələrə əsaslanır.

Bizans mədəniyyəti Cənubi və Şərqi slavyanların mədəniyyətinə xüsusi təsir göstərmişdir. Bolqarıstan, Serbiya və Kiyev Rus dövləti xristian dinini Bizansdan qəbul etmişlər.

Orta əsr mədəniyyətindən böhs edəkən zəngin və özünün yüksək inkişaf dövrünü keçirən Azərbaycanın orta əsr

dövrü mədəniyyətindən danışmamaq olmaz. «Kitabi - Dədə Qorqud» dünya ölçüsündə klassik bir əsər olub, Türk-Oğuz-Azərbaycan ədəbiyyatının şah əsəridir. Bu əsər on iki və bir müqəddimədən ibarətdir. Mələmdir ki, «Dədə Qorqud» dastanı qəhrəmanlıq dastanıdır. Oğuz ellərinin cəsarət, igidlik və savaqdakı qəhrəmanlıqlarını dastan şəklində bəyan edir. Bundan başqa köçəri həyat sürən oğuz ellərinin adət və düşüncələri dastanda əsas yer tutmaqdadır. Burada vətənpərvərlik, mübarizlik, düşmənçiliyə qarşı mübarizədə mərdlik, qəhrəmanlıq və bu kimi gözəl xüsusiyyətlər əks edilmişdir.

Bu dastanlar nəsr və nəzm qismlərində ayrılmışdır. Şer hissəsi iki min beytə qədərdir və kitabın yüzdə otuz beşini təşkil edir. Ozanlar qopuz çalır və müəyyən hava ilə şer oxuyurlar. Bunlar üzvi surətdə bir-birilə bağlıdır, biri digərini tamamlayır. Dastan digər dastanlar kimi xalq hərəkətinin bir aynası və folklorumuzun xəzinəsidir. «Dədə Qorqud» dastanında tək tanrı və islam dininə inam olduqca qüvvətlidir. Lakin, əksi köçəri inanışlar, adət və xatirələr hələ də yaşamaqdadır. Oğuzlar düşmənlərinə kafir deyirlər və onlarla savaşağa cihad kimi təbliğ edirlər. İgidlər düşmən ilə savaşa darda qalanda dəstəməz alıb iki rükət namaz qılır, Həzrət Məhəmmədin adına salavat çevirir və beləcə düşməne qalib gəlirlər.

Dastan XV əsrdə yazıya alınmışdır, lakin, VI–VII əsrin yadigarıdır, sonradan islam ruhu gücləndirilmiş, Azərbaycan ərazisində baş verən hadisələrlə zənginləşdirilmişdir.¹ «Dədə Qorqud» dastanında işlədilən dil Azərbaycan və Şərqi Anadolu dilinə, digər türk dili ləhcələrinə də yaxın olub XIII–XVI əsrlərdə bu məntəqədə yaşayan oğuzların danışdığı dili ilə eynidir.

¹ Cavad Heyot, «Türklərin tarixi və mədəniyyətinə bir baxış», Bakı 1993, səh.77.

Bu dastan rəhmətlik Səhənd tərəfindən nəzmə çəkilib və bir qismi «Sazımın sözü» adı ilə nəşr edilmişdir.¹

«Dədə Qorqud» dastanı sonrakı xalq dastanlarımıza mühüm təsir etmişdir. Buna ən yaxşı misal «Koroğlu», «Əsli və Kərəm» və «Aşiq Qərib» dastanlarıdır.

«Koroğlu», «Əsli və Kərəm», «Aşiq Qərib», «Qaçaq Nəbi» və bu kimi dastanlarımız XVI əsrdən sonra yaranmış və «Dədə Qorqud» dastanı ilə bərabər «Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı» başlığı ilə bir çox məqalələrdə şərh edilmişdir.

Azərbaycanda XII əsrdən başlayaraq musiqi, rəsm və ədəbiyyat xeyli inkişaf etmişdir. Azərbaycanın Gəncə və digər şəhərlərində çoxlu xanəndələr, sazəndələr, zurnaçılar və rəqqasələr var idi.

Ölkənin ictimai-iqtisadi həyat şəraiti ədəbiyyat cərəyanlarında öz əksini tapırdı.

XII əsrin məşhur şairəsi M. Gəncəvi həyat və məhəbbəti tərənnüm edən çoxlu rübailər yaratmışdır. Şirvanşahlar və Atabəylər saraylarında şairlər məclisi var idi. II Mənuçöhr vaxtında «Şairlərin padşahı» Əbül-Üla Gəncəvi idi. O, öz yaradıcılığı ilə saray əyanlarına xidmət edirdi. Şairlər məclisinin ən görkəmliləri Fələki Şirvani, Əfzələddin Xaqani idi. O, öz vətəninə qızgın bir məhəbbətlə sevirirdi. Xaqani öz şerhlərində yazırdı: «Şirvan torpağı mənim gözlərimin işığıdır. Mənə öziz olanların hamısı, ana ruhu ondadır. O, məni ruhlandırır, mən onun yolunda həyatımı verərəm. Əgər doğma torpaq ana ağuşundan qiymətli olmasaydı, ondan ayrılmaq asan olardı, lakin, ana qucağından ayrılmış uşaq yaşaya bilərmisə?»²

Xaqani Bağdad xəlifəsinin ona sarayda baş katib və

zifəsində işləməsi haqqındakı təklifini rədd etmişdir və bu da onun həyatında dönüşə səbəb olmuşdu.

O, dövrün Azərbaycan şairləri içərisində ən görkəmli Nizami Gəncəvi (1141-1209) idi. O, gəncliyindən ədəbiyyat, fəlsəfə və başqa elmləri, həmçinin, bir neçə dili dərinləndirənmişdir. Onun həyat və yaradıcılığı Gəncə ilə bağlı idi. Bütün ömrü boyu feodal hökumətinin saraylarına yaxın durmayan Nizami elm və incəsənətin riyakar hamilərinə nifrət etmişdir. Nizami özünün «Sirlər xəzinəsi» və b. əsərlərində feodal hökumətinin özbaşınalığını və qəddarlığını ifşa etmişdir. O, ictimai həyatın passiv müşahidəçisi deyildi. O, xalqı ürəkdən sevir və ona yardım göstərməyə çalışırdı. Nizami poemalarında feodal zülmü altında inildəyən Azərbaycan xalqının ağır vəziyyəti böyük bir təsir qüvvəsi ilə göstərilmişdir.

Nizami əmək haqqında çox böyük məhəbbətlə yazır. «Biz dünyaya zəhmət üçün gəlmişik, boş hədyanlar xatirinə gəlməmişik. Üzərində yaşadığımız torpaq insan zəhməti ilə abadlaşdırılmalıdır. Mən bu ölkənin havasından başqa özge hava ilə nəfəs almayaçağam». Çox böyük bədii qüvvə və fəlsəfi dərinliyə malik olan Nizami poeziyası təkcə orta əsr Azərbaycan mədəniyyətinin deyil, bütün bəşər mədəniyyətinin zirvələrindən biridir.¹

N. Gəncəvi orta əsrlər dövründə Azərbaycanın görkəmli mütəfəkkiri idi. O, özünün ictimai-siyasi və fəlsəfi görüşlərini son poeması «İsgəndərnamə»də daha aydın ifadə etmişdir. Bu poemada şair insanın insan tərəfindən istismarının nə olduğunu bilməyən ideal cəmiyyət utopiyasını yaratmışdır. Bu cəmiyyətdə varlılar və yoxsullar yoxdur. Hamı birlikdə çalışır, istehsal malları adamlar arasında bərabər bölünür. Bu azad ölkədə

¹ Cavad Heyət, «Türklərin tarixi və mədəniyyətinə bir baxış», Bakı 1993, səh. 77.

² Azərbaycan tarixi, 1-ci cild, Bakı 1958, səh. 181.

¹ Azərbaycan tarixi, 1-ci cild, Bakı 1958, səh. 181.

insanlar öz ömürlərini xöşbəxtliklə keçirirlər.¹ Orta əsrdə yaşayıb yaratmış Nizami, Xaqani və digər görkəmli şairlərin əsərləri, elm və ədəbiyyatın inkişafı o dövrdə Azərbaycan xalqının mədəniyyətinin yüksək səviyyədə olduğunu sübut edir.

XIII-XIV əsrdə yaşayıb yaratmış Azəri türkcəsində ilk dəfə şer yazan Azərbaycan şairi farslarda Pur Həsən adlandırılan Həsənoğlunun işini davam etdirən şairlərdən biri də İmaməddin Nəsimi olmuşdur. XIV əsrin ən müdrik şairi İmaməddin Nəsimi də Azəri türkcəsində şer divanı yazmışdır. Nəsimi şerləri ən gözəl nümunələr olmuş və Azərbaycan şerinə ədəbi şəkil vermişdir. Nəsiminin 1369-cu ildə Şirvan mahalında, Şamaxıda anadan olduğu qeyd edilir. Nəsimi Hürufi təriqətinin qurucusu olan təbrizli Fəzlullah Nəimi ilə Şirvanda tanış olub, onun şagirdi və sonradan təbliğatçısı olmuşdur. Hürufi təriqəti əlifba hərflərinə böyük mənə verir və ehtiram edirdi. Nəsiminin mürşidi, ustası Miranşah tərəfindən öldürüldükdən sonra Nəsimi Bakıdan Anadoluya gedib orada şer və yazıları ilə Nəsimi məktəbini təbliğ etmişdir. Bir az sonra Anadoludan Hələbə getməyə məcbur olmuş, orada müftinin fitvası ilə dinin düşməni kimi sultanın əmri ilə dərisi soyulub öldürülmüşdür.²

Nəsimi idealistik fikirlərini qəzəl, qəsidələrində bəyan etmişdir. Onun fəlsəfi rübailəri Azərbaycan türkcəsində ilk yazılan rübailərdir. XVI əsr Azərbaycan mədəniyyətinin və ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən biri də dahi şair Məhəmməd Füzuli (1498-1556) idi. O, Şərqi mühüm elm və maarif mərkəzlərindən olan Bağdadın mədəni mühitində yaşamış və böyümüşdür. XVI əsrdə Bağdadın Səfəvilər dövlə-

tinin tərkibinə daxil olduğu dövrdə Azərbaycanın bu şəhərlə, xüsusən vaxtı ilə Teymurləngin istilaları zamanı Qarabağ və Ərəşdən buraya köçən azərbaycanlılarla əlaqələri xeyli canlanmışdı. Füzulinin atası da bu köçənlər içərisində idi.¹

Füzulini bir şair kimi yetişməsinə Azərbaycan və dünya şerinin klassikləri Firdovsi, Nizami, Xəyyam, Nəsimi, Nəvai və b-nin yaradıcılığı təsir göstərmişdi. Füzuli həyatının 40 ildən artıq bir dövrünü ədəbiyyata həsr etmişdir. Onun 3 şer kitabı ilə bərabər 13 böyük əsəri məlumdur ki, bunlardan 11-i orijinal, ikisi isə tərcümə əsəridir. «Leyli və Məcnun», «Şikayət-namə», «Bəngü-badə» və s. Füzulinin ən çox şöhrət qazanmış əsərlərindəndir. Füzulinin klassik əsərləri Azərbaycan şerini mərhələyə qaldırdı.

Füzuli öz zamanəsinin ən qabaqcıl idealarının tərənnümçüsü idi. Şair əsarət altında və hüquqsuz vəziyyətdə yaşayan xalq kütlələrinin halına acıyırdı. Öz zamanəsinin ən məlumatlı bir adamı olan Füzuli nəinki böyük şair, həm də fəlsəfə, təbabət, astronomiya sahəsində böyük alim idi.

XII əsrdə Azərbaycan memarlığı öz gözəl xüsusiyyətlərini bir daha biruzə verdi. O zaman Naxçıvan, Bakı, Təbriz, Gəncə, Marağa və b. şəhərlər öz mahir memarları ilə məşhur idilər. Tarixçi Yaqut Həməvi deyir ki, «Marağada çoxlu qədim abidələr, binalar, məktəblər və yaxşı xanəqahlar var idi. Orta əsrlərdə ən görkəmli Azərbaycan memarları Naxçıvanlı Əcəmi Əbubəkir oğlu idi. O, 1162-ci ildə Naxçıvanda Yusif İbn Kəsuyrin, 1186-cı ildə Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvanın arvadı Möminə Xatın sərdabələrini tikmişdir.²

¹ Azərbaycan tarixi, 1-ci cild, Bakı 1961, səh.181

² Cavad Heyət, «Türklərin tarixi və mədəniyyətinə bir baxış», Bakı 1993, səh.124.

¹ Cavad Heyət, «Türklərin tarixi və mədəniyyətinə bir baxış», Bakı 1993, səh.124.

² N.M.Məmmədov «Vətən dərdi», Bakı 2005, səh.48

Bu möhtəşəm abidənin hər ikisi başdan-başa həndəsi nəqşlər və kitabələrle bəzədilmişdir».

Naxçıvan memarlıq məktəbinin təsiri altında Marağada, Urmiyada və Culfa yaxınlığında sordabələr və müxtəlif binalar tikilmişdir. Azərbaycan memarları öz möhkəmliyi və gözəlliyi ilə fərqlənən saraylar, qalalar, karvansaralar, məscidlər, körpülər və s. inşa etmişlər. Araz üzərində daşdan tikilmiş Xudafərin körpüsünün arxitekturası çox maraqlıdır. Şamaxı yaxınlığında dağüstü Gülüstan qalası tikilmişdir. Yüksək qalalar və daş divarlar onu müdafiə edirdi.¹

¹ Azərbaycan tarixi, 1-ci cild, səh.174-175.

İNTİBAH DÖVRÜNÜN MƏDƏNİYYƏTİ

İntibah dövrü – Qərbi və Mərkəzi Avropa ölkələrinin mədəniyyət tarixində orta əsr mədəniyyətindən yeni dövr mədəniyyətinə keçid dövrüdür. İntibah mədəniyyəti feodal quruluşunun dağıldığı və burjuaziyanın ilk ünsürlərinin formalaşdığı bir dövrdə meydana gəlmişdir.

İntibah məfhumu yalnız Qərbi Avropa yaxud İtaliya ərazisi çərçivəsi ilə məhdudlaşmır. İntibah bu və ya digər milli mədəniyyətin çiçəklənməsi mərhələsidir. Bu bir çox elmlər sahəsində olduğu kimi, təbiət elmi sahəsində də bir sıra nailiyyətlər qazanılmışdır. Bu isə o dövrün bir sıra praktiki tələbatı (ticarət, dənizçilik) ilə bağlı olmuşdur.

Bundan başqa astronomiya, coğrafiya və anatomiya sahəsində də mühüm nailiyyətlər əldə edilmişdi. Məsələn, N. Kopernik (XVI əsr) dünyanın heliosentrik sistemini kəşf etdi. İspan alimi M. Servet orqanizm üçün qan dövrənini öyrəndi və anatomiyanın əsasını qoydu.

Hollandiya riyaziyyatçısı və mühəndisi S. Stevin onluq kəsri elmə gətirdi.

İntibah dövrü insanın əqli və fiziki inkişafına imkan yaran, ona yüksək mənəvi keyfiyyətlər aşılayan tərbiyə üsullarını orta əsrlərin şolastik təhsil sisteminə qarşı qoyurdu.

Humanistlər latın və yunan müəlliflərinin ən yaxşı əsərləri ilə, ümumiyyətlə, bütün məxəzlərlə şagirdlərin tanış olmasını məktəbin əsas vəzifələrindən sayırdılar. Məktəbdə tarix və antik ədəbiyyatla, latın və yunan dili ilə yanaşı riyə-

ziyyat, astronomiya və təbiət elmləri də öyrənilirdi. Şagirdlər insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələri ilə tanış olmalı idilər. İntibah dövrünün pedaqoji ideyaları tərbiyə nəzəriyyəsinin inkişafına güclü təsir göstərirdi. XV-XVI əsrin məktəbləri əsasən tipik orta əsr məktəbləri olaraq qalırdı.

XVI əsrin 1-ci yarısında İstanbulda, Ədirmədə, Konyada və s. şəhərlərdə onlarla məscid, məqbərə inşa etmiş memar Sinan yalnız Osmanlı Türkiyəsinin deyil, eyni zamanda bütün Şərqi aləminin böyük sənətkarlarından sayılırdı.

İRAN İSLAM RESPUBLİKASININ MƏDƏNİYYƏTİ

İslam mədəniyyətini, bəzi din xadimlərinin dediyi kimi, ancaq ərəblərin meydana gətirdiyini söyləmək düz olmazdı.

Bu mədəniyyət bir çox millətlərin yaradıcılığının məhsuludur. Lakin, demək lazımdır ki, İslam mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsində Əməvi xəlifələrinin çox böyük rolu olmuşdur. Məsələn, Əməvi xəlifəsi Əbdül Malik buna misaldır.

«Qərb mədəniyyətinin inkişafında müsəlmanların rolu» adlı çox dəyərli əsərin müəllifi Heydər Bammətın yazdığına görə «Əməvi xəlifəsi Əbdül Malik şəxsən özü şair olduğu üçün şeərə və eyni zamanda memarlığa çox maraq göstərirdi. Küdüsdəki böyük Ömər cəməsinə o tikmişdir. Mədiyəni-Münəvvərə məscidi və Şamdakı Böyük Umeyya cəməsi kimi əsərləri qoyununa alan bu parlaq İslam sənətinin meydana gətirilməsində Əbdül Malikin xələfi Validin dövrü də böyük bir rol oynamışdır».¹

¹ Heydər Bammət, «Qərb mədəniyyətinin inkişafında müsəlmanların rolu», Bakı 1994, səh.14-15.

İran ərazisində insan məskunlaşması Alt (Paleolit) dövrünə aid edilir. İran dilçiliyinin lüğətçilik ənənələri və bu dilin izahlı lüğətləri XI əsrdən məlumdur.

XIX əsrin əvvəllərindən ölkədə baş verən ciddi sosial-iqtisadi mədəni dəyişikliklər, xüsusən Rus-Avropa mədəniyyəti ilə tanışlıq İranda qabaqcıl ictimai fikrin inkişafına, mədəni və ədəbi həyatın canlanmasına səbəb oldu. M.F. Axundov İran ədəbiyyatının, xüsusən Mirzə Mülkümxan, M.A. Kirmani, milliyyətçə azərbaycanlı olan Mirzə ağa Təbrizi, Ə. Talibov, Zeynalabdin Mərağayi və başqalarının yaradıcılığına güclü təsir göstərmişdir. M.F. Axundovun əsərlərinin fars dilində nəşri və İranda yayılması burada ilk pyeslərin yaranmasına, şeər və bədii nəsr mövzularının müasirləşməsinə, dil və üslubun demokratisləşməsinə səbəb oldu.¹

İran musiqi mədəniyyətini Mesopatamiyanın musiqi ənənələri ilə bağlıdır. Musiqi nəzəriyyəsinin əsası Səsanilər dövründə qoyulmuşdur. Sonralar İranda 1946-cı ildə milli musiqi cəmiyyəti təşkil edilmişdir. İlk teatr truppası 1890-cı ildə Tehranda politexnik məktəbi nəzdində yaradılmışdır. Hazırda Tehranda «25 Şəhriyar», «Kəsrə», «Nəsr», «Məşhəd», «Milli teatr», İsfahanda «Səpəhan», Həmədanda «Büarni» teatrları və s. fəaliyyət göstərir. Dekorativ tətbiqi sənət əsərləri gümüş və qızıl qablar, zərgərlik məmulatı, möhürlər, sikkələr və s. nəbatəti naxışlarla, heyvan təsvirləri, eləcə də ov səhnələri ilə bəzədilirdi. IX-XIII əsrlərdə dekorativ sənətdə keramika istehsalının əsas mərkəzi olmuşdur. Bədii məmulatda «Şahnamə» süjetləri, eyni zamanda saray həyatı, ev, döyüş oyununa aid səhnələr təsvir edilmişdir. Səsanilər dövrü İranda intensiv şəhərsalma dövrüdür. Bu dövrün təsviri sənətində heykəltə-

¹ Dünya və Vətən mədəniyyətinin əsasları, Bakı 1991, səh.69.

raşlıq əsas yer tutur. Binaların fasadı əksər yerlərdə heykəltəraşlıq əsərləri, oyma naxışlar, divar rəsmləri və mozaikalarla bəzədilirdi. Orta əsr tikintilərindən «Damqanda», «Tarixxanə» məscidini (VIII əsr), İsfahanda «Cümə» məscidini (XI əsr), Yəydedə 12 imam (1037) məqbələsinin ansamblları yaradılmış, çoxlu karvansara, körpü və hamamlar tikilmişdir. Sultaniyyədə «Ölcaytu», «Xudabəndə» türbəsi (Memar Əlişah Təbrizi (1305-1313) orta əsrin görkəmli memarlıq abidələridir).

XIV əsrin sonu XV əsrdə dini binalar, göy kaşından üzlük çəkilmiş günbəzlər və fasadı şirli kaşı ilə bəzədilmiş minarələrlə səciyyələnir. Buna misal olaraq Məşhəddə «Gövhər şad» məscidini göstərmək olar. XX əsrin memarlıq və təsviri sənətinin inkişafında ciddi irəliləyiş əmələ gəldi. Bunlara nümunə olaraq Həmədanda İbn Sinanın (1952) məqbərəsini, Tehrandə məclis binasını (1959), Məşhəddə Nadir şahın (1961) məqbərəsini, Tehran yaxınlığında Hilton otelini (1962), Məşhəddə Hospital binasını (1965) və. b. göstərmək olar.

Hazırda təsviri sənətin heykəltəraşlıq, boyakarlıq və qrafika növləri inkişaf etmiş, zənginləşmişdir. Realist rəssamlar öz əsərlərində əməkçi xalqın həyatını, doğma təbiəti, sülh uğrunda mübarizə mövzularını əks etdirirlər.

TÜRK LƏRİN TARİXİ VƏ MƏDƏNİYYƏTİNƏ BİR BAXIŞ

Türk dilinin lüğət tərkibi XV əsrdən sonra meydana gəlmişdir. Dilin sistemli təsviri, tədris və elmi tətbiqi XIX əsrin ortalarından başlanmış, ilk qrammatika isə 1530-cu ildə tərtib edilmişdir. Türk dilləri qurumu İstanbul, Ankara universitetləri, İstanbul Türkiyyat İnstitutu, Ərzurum Universiteti, Türk Dili

və Ədəbiyyat Araşdırmalar İnstitutu və s. əsas dilçilik mərkəzləridir. Azərbaycan alimlərindən H. Araslı türk dili qurumunun fəxri üzvü, M. Şirəliyev, A. Zamanov isə müxbir üzvləri seçilmişlər. Ölkənin ən böyük informasiya agentliyi – Anadolu Agentliyi 1920-ci ildə yaradılmışdır. Son zamanlarda Türkiyə mətbuatı geniş vüsət almış və ölkədə xalq kütləsinin böyük marağına səbəb olmuşdur. „Cümhuriyyət“ (1923), „Hürriyyət“ (1948), „Günaydın“ (1968), „Tərcüman“ (1961), „Milliyyət“ (1950), „Zaman“ və s. ölkənin mühüm qəzetləri olmuşdur.¹ Türk folklorunun ən qədim nümunələri dünyanın və insanın yaranması haqqında İslama qədərki dini təsəvvürlərlə bağlıdır. „Kitabi Dədə Qorqud“, „Koroğlu“, „Oğuznamə“, „Oğuz-xaqan dastanı“ bir sıra türkdilli xalqların müştərək ədəbi abidəsidir.

Türk elləri dünyanın ən əski ellərindən olaraq təxminən 4 min ilə yaxın keçmişlərində Asiya, Avropa və Afrika qitələrinə yayılmış və oralarda böyük millət və dövlətlər qurmuşlar. Türk xalqları İslam dinini qəbul edəndən sonra böyük İslam dinini yaymağa və İslam maarifini yaratmağa yardım etmişlər.

Türklərin yurdları haqqında keçən əsrdən bəri bir çox araşdırmalar aparılıb, müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Bu gün qəbul edilən mülahizələrə görə türklərin ana yurdu Orta Asiyada Altay-Ural xalqları arasındakı bozqurdlar olub, buradan ətrafa yayılmışdır. Bu yayılma və köçlər bir tərəfdən artan əhəlinin və bir də otlaqlar axtarmaq şəraiti nəticəsində olmuşdur.

Türklərin ata-babaları e.ə. 1700-ci ildə Altay və Tanrı (Tyan-Şan) dağları ətrafında hakim olmuşdur.²

Məlumdur ki, bu gün türkdilli xalqlar Balkanlardan Sakit Okeana qədər (Yakutlar), Şimal dənizindən Tibetə qədər

¹ ASE, IX cild 1986, səh.398.

² Cavad Heyət, „Türklərin tarixi və mədəniyyətinə bir baxış“, Bakı 1933, səh.7-8.

geniş bir sahədə yaşayırlar. Xalqın əksəriyyəti türklər – Türkiyə, Qərbi və Şərqi Türkiyə, Azərbaycan, Türkmənistan, Tataristan, Başqırdistan, Çuvaşistan, Yakutstan və Altay dağları – Baykal dənizindəki Altay, Xakas, Tuva əyalətləri və Makedoniya, Polşa, Rumıniya, İraq, Suriya, Əfqanıstan və s. müxtəlif əyalətlərdə toplaşmışdır.

Türk adı Miladi tarixi ilə VII əsrdə Orxon yazılı abidələrində bu günkü töhfə ilə millət və dövlət mənasında işlədilmişdir.

Türk sözüne töhrəm, güc, qüvvət və intizam kimi müxtəlif mənalar verilmişdir.¹

Rəvayətə görə Oğuz xan türklərin ulu babası olmuş və bu baxımdan da oğuzlar türk ellərinin ən vaciblərindəndir. Bugünkü türklərin əksəriyyəti, yəni Qərbi türkləri – İran, Türkiyə, Azərbaycan, Türkmənistan, İraq və Balkan türkləri Oğuz xanın - oğuzların övladlarıdır.² Oğuzlar müsəlman olandan sonra İran və Anadoluya da mühacirət edib, səlcuqlar və osmanlılar kimi böyük İslam dövləti qurmuşlar və İslamın təşkil və təkmilləşməsində iştirak etmişlər.

Kiçik Asiyada sufi şerinin ən görkəmli nümayəndəsi Cəlaləddin Rumi olmuşdur. Onun davamçıları oğlu Sultan Vələdi, Aşiq Paşanı göstərmək olar. Türkiyənin ərazisi bəşər mədəniyyətinin ilk məskənlərindən biridir.

Burada qədim daş dövründən başlayaraq bütün dövrlərin, o cümlədən Qədim Şərqi xalqlarının mədəniyyət abidələri qalmışdır. Ədriyədə «Üç Şərəfli Camə» (1437-1447) mədrəsələri Səlcuqlar dövrü memarlarının ənənələri ilə bağlı olmuşdur.

Türkiyənin mərkəz şəhərlərindən olan İstanbulda 500-ə

qədər məscid, mindən çox minarə mövcuddur.¹ XVI əsrin birinci yarısında İstanbulda, Ədriyədə, Konyada və s. şəhərlərdə onlarla məscid, məqbərə, köşk, saray inşa etmiş memar Sinan yalnız Osmanlı Türkiyəsinə deyil, eyni zamanda bütün Şərqi aləminin böyük sənətkarlarından sayılır. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, Osmanlı imperiyasının müxtəlif yerlərində Sinanın layihəsinə əsasən və ya bilavasitə onun iştirakı ilə 81 camə, 80 məscid, 55 mədrəsə, 19 məqbərə, 17 imarət, 17 karvansara, 32 saray, 33 hamam və s. tikilmişdir. Sinan bütün dünyaya 3 bina tanıtmışdır. Şahzadə məscidi, Süleymaniyyə və Sələmiyyə camələri.²

Türkiyənin mərkəzi şəhərlərindən biri olan İzmirdə 69 məscid mövcuddur. Bunların əksəriyyəti XX əsrin I yarısında əsasən Avropa memarlarının layihələri əsasında tikilmişdir. Belə memarlardan Cəmaləddin, S.H. Eldəmi Vedat bəy, M. Həngüləri və b. nümunə göstərmək olar.

Türkiyədə musiqi mədəniyyətinin olduqca uzun tarixi vardır. Anadoluda yaşayan xalqların mədəniyyətinə xas səciyyəvi xüsusiyyətlər xalq yaradıcılığında öz əksini tapmışdır. Türk xalq mahnıları sadə, müəkkəb və qarışıq vəznə əsaslanır.

Xalq rəqsləri mərasimlərlə, əmək prosesi, dini ayinlərlə sıx bağlıdır. Məsələn, «Zeybək», «Hamay», «Bor», «Bəngi» və s. xalq rəqsləri olduqca populyardır. Türk milli musiqisinin inkişafında lirik mahnıların müəllifi Buhurzadə Mustafa İtri Əfəndi (XVII əsr), sonralar Zəkəriyyə Əfəndi, Mahmud Cəmaləddin, eləcə də alim D. Kantemirin böyük xidməti olmuşdur.

¹ Cavad Heyot «Türklərin tarixi və mədəniyyətinə bir baxış», Bakı 1933, səh.9.

² Yəni orada, səh.26.

¹ Y. Müller «Türkiyə incəsənəti», Moskva 1965, səh.28-29.

² Yəni orada, səh.29.

Müasir türk musiqiçilərindən S. Kan, E. Uras, M. Uğur, G. Aykal SSRİ, o cümlədən Azərbaycanda qastrol səfərlərində olmuşlar.¹

Hazırda müstəqil Azərbaycan Respublikası ilə qardaş Türkiyə dövləti arasında qardaşlıq, dostluq əlaqələrinin getdikcə inkişafı hər iki respublikada mədəniyyətin yüksəldilməsində böyük rol oynayır.

QƏDİM İPƏK YOLU VƏ AZƏRBAYCAN

Tarixdə «Böyük İpək yolu» adı altında tanınan beynəlxalq tranzit ticarət yolu e.ə. II əsrin axırlarından b.e. XVI əsrə qədər fəaliyyət göstərmiş. Çindən Şimali Afrika və İspaniyaya qədər uzanaraq o zaman demək olar ki, dünyanın əksər ölkələrini birləşdirmişdir.

Beynəlxalq əlaqələrin genişləndirilməsinin və dünya mədəniyyətinin inkişafında böyük əhəmiyyətini nəzərə alaraq YUNESKO XX əsrin 80-ci illərindən 2000-ci ilə qədərki dövrdə Avroasiyanın 30-dan çox böyük ölkələrinin elmi, mədəni və ictimai fəaliyyətini əhatə edən «Böyük İpək yolu» mədəni əlaqələrin çoxsahəli proqramını hazırlamışdır.

Bu proqram əsasında «Böyük İpək yolu» ilə bütün Orta və Mərkəzi Asiyada: Çində, Monqolstanda, Qazaxstanda, Azərbaycan, Krım və Ukraynada Beynəlxalq ekspedisiya işi aparılmışdır və elmi seminarlar keçirilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, tarixən Azərbaycan ərazisi öz coğrafi mövqeyi və iqtisadi resurslarına görə çox zamanlarda dünya ölkələri arasında iqtisadi və mədəni əlaqələr sahəsində olduqca mühüm rol oynamışdır.

Arxeoloji tapıntılar sübut edir ki, VI-IV minilliklərdə indiki Azərbaycan ərazisində yaşayan tayfalar Qafqazın qonşu vilayətləri və ön Asiya ölkələri ilə müxtəlif əlaqələr saxlayırdılar.

¹ ASE, IX cild 1986, səh.399.

Hələ qədim zamanlardan yaranmış bir sıra böyük imperiyalar da mədəni inkişafın müxtəlif mərhələlərində olan müxtəlif dil və ənənəyə malik xalqları birləşdirmiş, böyük mədəniyyətin yaranmasına, iqtisadi və mədəni əlaqələrin genişlənməsinə səbəb olmuşdur.

Belə nəhəng imperiyalardan biri e.ə. 550-330-cu illərdə mövcud olmuş Əhəməni imperiyası idi.

Bu imperiya Misir daxil olmaqla Şimali Afrikadan Hindistana, İran körfəzindən Böyük Qafqaz dağlarına qədər geniş ərazini əhatə edirdi. Azərbaycan da bu əraziyə daxil idi.

Ellinizm dövründə xalqlar arasında iqtisadi və mədəni əlaqələr çox genişlənərək müntəzəm şəkildə alındı. Həmin dövrdə e.ə. II əsrin axırlarında, ön Asiyanın çox qədim zamanlardan fəaliyyət göstərən ticarət yolları şəbəkəsinə Çindən gələn yolda birləşdi və məşhur «Böyük İpək yolu» yarandı. Bu yolun müxtəlif istiqamətlərə uzanan sahələri o zamankı dünyanın demək olar ki, bütün ölkələrini birləşdirərək müəyyən qrup ölkələri arasında olan ticarəti ümumdünya ticarəti səviyyəsinə qaldırdı.

Böyük İpək yolu köhnə dünyanın o zamankı imperiyasını Roma, Parfiya, Güşan və Çin dövlətlərini, eləcə də başqa dövlət və tayfaları birləşdirirdi.

Daha sonra orta əsr dövrünə daxil olan imperiyalarda: Sasanilər dövləti, Bizans, Ərəb xilafəti və Monqol imperiyası da Şərqlə Qərbin əlaqəsində o cümlədən Böyük İpək yolunun fəaliyyətində əhəmiyyətli rol oynamışlar.

B.e.ə. 247-ci ildən eramızın 224-cü ilinə qədər mövcud olan Parfiya (Arşakilər) dövləti Çinlə Aralıq dənizi hövzəsi ölkələri arasında gedən ticarətdə mühüm rol oynayırdı. Çində, Hindistanda istehsal olunan (xüsusən Çində) ipək, kağız və digər məhsullar daşınırdı. Çindən gətirilən ipək daha yüksək

qiymətləndirildiyindən bu yolla «Böyük İpək yolu» adı verilmişdir. Beləliklə, e.ə. II əsrdən fəaliyyətdə olan bu qədim yol orta əsrlər dövründə xeyli gücləndi. Aralıq dənizi sahilı, Yaxın və Orta Şərqlə Mərkəzi Asiya, Hindistan və Uzaq Şərqlə xalqları arasında müxtəlif səpkili əlaqələr yaratmışdır.

XVI əsrin sonlarından zəifləyən və fəaliyyətini demək olar ki, dayandıran tarixi İpək yolunun bərpası məsələsi XX əsrin sonlarında mərhum prezident H. Əliyevin təşəbbüsü ilə yenidən gündəmə gətirildi.

Bu nəhəng yolun əsas ticarət və nəqliyyat qovşağında yerləşən Azərbaycan bu böyük yolun bərpasının təşəbbüskarlarından birinə çevrilmişdir. 1993-cü ildə Brüssel Konfransında Qafqazın və Mərkəzi Asiyanın digər yeni müstəqil dövlətləri ilə birgə Avropa birliyinin Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin inkişafını texniki yardım üzrə TRASEKA proqramının fəal iştirakçısı olmuşdur.

Təsədüfü deyil ki, tarixi İpək yolunun bərpası üzrə ilk beynəlxalq konfrans məhz Azərbaycanda toplanmışdır. Bu konfrans mərhum prezidentimiz H. Əliyevin və Gürcüstanın keçmiş prezidenti E. Şvernadzenin təşəbbüsü ilə keçirilmişdir.

Böyük İpək yolu konfransında 32 ölkənin və 13 beynəlxalq təşkilatın nümayəndə heyətinin iştirak etdiyi bu Ali məclis 7-8 sentyabr 1998-ci ildə Bakıda keçirildi.

Burada, «Avropa – Qafqaz – Asiya» dəhlizinin inkişafı üzrə beynəlxalq nəqliyyat haqqında əsas çöxtərəfli sənəd və tarixi Bakı bəyannaməsi imzalanmışdır. Bu konfransda yaradılan beynəlxalq təşkilatın əsas qərargahı Bakıda yerləşdirilmiş Azərbaycan bu beynəlxalq strukturun mərkəzinə çevrilmişdir. Azərbaycanın TƏSİS və TRASEKA proqramları çərçivəsində Avropa iqtisadi komissiyası ilə əməkdaşlığı nəticəsində Res-

publikamızın nəqliyyat kommunikasiyalarından istifadə etməklə Avropa – Asiya istiqamətində tranzit yüklərinin daşınmasının həcmi 10 dəfədən çox artırmışdır.

Beləliklə, Böyük ipək yolunun bərpasına həsr olunmuş Bakı Beynəlxalq konfransı elmi və tarixi dəlillərlə əsaslandırır ki, Qədim yolun bərpası Qərb-Şərq ölkələrində mövcud təbii, iqtisadi və mədəni-məişət, ədəbiyyat və incəsənətin yeni inkişaf mərhələsinə çatmasına yaxından kömək edir və elmi-mədəni tərəqqinin inkişafına zəmin yaradır.

Bu yol keçmişlərdə Mərkəzi Asiyanın dəmir yolu vasitəsilə Rusiyadan keçirdi. Bu yol çox uzun yoldur. İndi Asiyanın həmin regiondan yüklərin çoxu Avropaya Trans-Qafqaz magistralı ilə daşınır, Türkmənbaşı ilə Bakı arasında gəmi-bərə işləyir. Bu yol əvvəlkindən 2000 km qısdır. 1996-cı ildə həmin yolla 345 min ton, 1997-ci ildə 250 min ton, 1998-ci ildə isə 4 milyon ton yük daşımışdır. Bu magistralın nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu göstərir.

İpək yolu Yaponiyadan tutmuş Şimali Avropaya qədər uzanacaqdır.

DİL VƏ MƏDƏNİYYƏT

Dil və mədəniyyət problemi və onun əlaqələri dünya və keçmiş sovet alimlərinin diqqət mərkəzində durmuşdur. Onlar bu barədə öz fikirlərini aşağıdakı şəkildə bildirmişlər.

«Dil mədəniyyət formasıdır», «Dil mədəniyyətin özüdür», «Dil mədəniyyət üçün vasitədir», «Dil ünsiyyət vasitəsidir, nitq vasitəsidir».

Söz insan təfəkkürünün aynasıdır. Sözün yerini bilmək və onu yerində işlətmək arif adamların işidir.

Nizami və bir çox yazıçı və şairlər sözə yüksək qiymət vermişlər.

Nizami deyirdi: *«Sözün də su kimi lətafəti var
Hər sözü az demək daha xoş gələr».*

Xəqani yazır: *«Az-az təvazüylə danış sözünü
Düşünə döyübdə öymə özünü».*

Füzuli deyirdi: *«Ey könül söz xəzinəsini açsan
Dinləyən şəxsi gözlə yormayasan»*

Uspenski «Söz haqqında söz» əsərində yazırdı.

Dil mədəniyyətin bütün sahələrini əhatə edir. İnsan dillə gözəllik qanunlarına uyğun olaraq davranır, natiqlik məharətini nümayiş etdirir. Dil insanlara sülh şəraitində yaşamağa kömək edir. Onlara çətin vaxtlarda yaşamağa kömək edir. İnsanlar öz

fikirlerini bir-birinə nitq vasitəsi ilə çatdırır. Nitq aydın və gözəl olanda daha yaxşı səslənir. Tarixdə sözün və nitqin qiymətini bilənlər həmişə xalq tərəfindən sevilib. Bunlara misal olaraq qədim yunanlarda və romalılarda Demosfen, Siseron, Esxil, Perekli, Sezar, Qay və Tiberiy Qrax qardaşları, Strabon, Aristotel və s. göstərmək olar.

Müasir dünyada 3 mindən çox müxtəlif dil mövcuddur. Onlardan 250 ədəbi dildir. Dünya dilləri içərisində 6 dil BMT rəsmi beynəlxalq danışq dili kimi qeydə alınmışdır: ingilis, rus, fransız, ispan çin və ərəb dilləri. Bu gün alman, fars, türk dilləri də inkişaf edir. Bu dillərdə danışan əhəlinin sayı getdikcə artır.

Dünya la ən çox yayılan 13 dil daha önəmlidir.

Azərbaycan müdrikləri M.F. Axundov, C. Məmmədquluzadə, M.Ə. Sabir, Ə. Hüseynzadə və s. rus, ingilis və alman dillərinin öyrənilməsinə türkdilli xalqlara çox tövsiyə edirdilər (elm və bilik, məlumat mənbələri hesab edirdilər).

S.Ə. Şirvani yazırdı: «öyrən rusca, alman, ingiliscə möhtac qalma dilmaca».

Qədim yunan, latın dilləri, şərq xalqlarında isə ərəb, fars dilləri ədəbi dil hesab edilmişdir.

Beləliklə, dillə mədəniyyət bir-biri ilə əlaqədardır. Dil mədəniyyətin bünövrəsini təşkil edir. Buna görə də milli dil milli mədəniyyətin bir formasıdır.

Lakin, dillə mədəniyyəti eyniləşdirmək və bərabərləşdirmək doğru deyil çünki, dil və mədəniyyət mahiyyət və xarakterinə görə eyni hadisə deyil. Mədəniyyət təbiətinə görə üst qurum hadisəsidir. Yeni mədəniyyət iki formada ola bilər ki, onlardan biri burjua mədəniyyəti, ikincisi isə sosialist

mədəniyyətdir. Bunların biri digərindən mahiyyətinə görə fərqlidir.

Dil isə mədəniyyətdən fərqli olaraq ümumxalq xarakteri daşıyır. Elə buna görə də dil həm sosialist və həm də burjua mədəniyyətinin inkişafına xidmət edir.

Q. Zakir, M.F. Axundov, N. Vəzirov, M.Ə. Sabir, C. Məmmədquluzadə kimi yazıçılarımız qədimdə Azərbaycanda hökm sürən avamlığı, haqsızlığı, köhnə adətləri dil vasitəsi ilə kəskin tənqid etmişdilər.

Dil mədəniyyəti tərəkür mədəniyyəti deməkdir. Yaxşı danışmaq, yazmaq üçün hər şeydən əvvəl düzgün fikirləşməyi bacarmaq lazımdır.

Dil mədəniyyətinin xarakterik cəhəti ondan ibarətdir ki, o, insan fəaliyyətinin bütün sahələrinə xidmət edir.

Dil mədəniyyətinin lüğət tərkibində daim dəyişiklik edilmişdir. Bu dəyişiklik:

- a) dildən köhnəlmiş sözlərin düşməsində;
- b) yeni sözlərin əmələ gəlməsindən;
- c) dilimizə başqa dillərdən alınan sözlərdə öz ifadəsini

tapır.

Xalqımız uzun illər boyu öz milli mədəniyyətini xəzinəsindən gözəl sözlər seçib, zəngin ifadə vasitələrinə malik olan ədəbi dilimizi yaratmışlar.

Ədəbi dil elmin və mətbuatın dilidir. Oxuduğumuz dərsliklər, jurnallar və qəzetlər həmin dildə yazılmışdır. Yazı dilimiz həm də ədəbi dilimizdir.

Yer üzündə dillər çoxdur. Dünyada təxminən 3 mindən çox müstəqil dil vardır.

Azərbaycan dili tarix boyu bir çox çətinliklərlə üzleş-

məli olmuşdur. Yadelli işğalçılar Ə. Xəqani və Nizami Gəncəvi kimi dahiləri öz doğma dillərində yazıb yaratmağa imkan vermişdilər. Xalqımızı əsarətdə saxlamaq və istismar etmək istəyən işğalçıların istəyi uzun sürmədi. Dilimiz bütün maneələrə dözdü və özünü qoruyub saxladı. M. Füzulinin, Xəqaninin, Vaqifin, Sabirin dilini heç vaxt inkar etmək olmaz.

Dilçilər arasında bir çox elm xadimləri olmuşdur. Onlardan Mirzə Kazımbəy 10-dan artıq dil bilirdi. F. Kəçərli, Ə. Haqverdiyev, C. Çəmənzəmənlı çoxlu dillər bilirdilər. Ədəbi dil xalqımızın elm, texnika, mədəniyyət və incəsənət sahələrində əldə edilmiş nailiyyətlər çox mühüm rol oynayır.

Hazırda ədəbi dilimizin yayılma vasitələri çox güclüdür. Buna misal olaraq məktəbləri, radio və televiziya verilişlərini göstərmək kifayətdir. Ədəbi dil bütün tədris müəssisələrini və nəşriyyat üçün məcburidir.

DİN VƏ MƏDƏNİYYƏT

1. Müasir dövrdə dinin modernləşdirilməsi, onun elmə və mədəniyyətə münasibəti.

Ölkəmizdə elm və texnikanın, mədəniyyət və incəsənətin inkişafı müasir din xadimlərinin şüurunda, psixologiyasında çox böyük dəyişikliklər yaratmışdır. Din xadimlərinin əksəriyyəti ölkəmizin ictimai-siyasi və mədəni həyatında fəal iştirak edir, onlarda cəmiyyətin mənəvi sərvətlərindən, elm və texnikanın nailiyyətlərindən istifadə etmək meyli daha da sürətlənir. Bu o deməkdir ki, onları əvvəlki əsrlərdəki avam, savadsız din xadimləri ilə cəniləşdirmək olmaz. Elm və texnikanın, radio, televiziya və kinonun inkişafı ilə əlaqədar olaraq dindarlarımızın məlumat və görüş dairəsi xeyli yüksəlmişdir. Din hazırda müasir din xadimlərinin mənəvi aləminə müti təsir göstərə bilmir. Müasir din xadimlərinin psixologiyasının spesifik forması dinlə yanaşı əsasən elmə, mədəniyyətə və texnikaya meyl etməkdən ibarətdir. Bu baxımdan gənc nəslin humanizm ruhunda tərbiyəsində, elmi-materialist dünya-görüşünün formalaşmasında elmi-texniki inqilabın nailiyyətlərinin təbiət və cəmiyyət haqqında onların elmi biliklərə dərinlən yiyələnməsinin əhəmiyyəti daha da artır. Məlumdur ki, müasir dövrdə din məntiqi mühakimənin və zəkanın köməyi ilə öz əhkamlarının heqiqiliyini sübut etməyə çalışır və hətta katolik kilsə xadimləri

ilahiyyətin özünü elm hesab edərək göstərirlər ki, elmin əsas məqsədi zəkaya uyğun olmayanı «ağıla uyğun» hesab etməklə idarə prosesini məhdudlaşdırmaqdan ibarətdir. Beləliklə, ağıllı din xadimləri əhkamlarının həqiqiliyini elmə istinadla sübut edirlər.

Hələ orta əsrlərdə Roma papası XII Piy Allahın mövcudluğunun müasir elmi nailiyyətlər əsasında sübut edilməsi mümkünlüyündən bəhs edərək demişdir ki, müasir təbiət-şünaslığın göstərdiyi kimi, bizi əhatə edən varlıq daim inkişaf halındadır, bu inkişaf fasiləsiz bir prosesdir. Lakin, papa bununla əlaqədar olaraq belə bir fikir söyləyir ki, bir halda ki, maddi aləmdə hər şey dəyişir və inkişaf edir, deməli, bu inkişafın və dəyişilmənin səbəbi olan bir qüvvə olmalıdır ki, bu da sözsüz, Allah ola bilər.

İngilis alimi professor Fedzerçim özünün «Təkamül və xristianlıq» əsərində göstərir ki, elm və din hər ikisi həqiqətə çatmağı mümkün hesab edir. Hər ikisi bilik verir. Lakin, elm nisbi, din mütləq bilik verir.

Sankt-Peterburq dini akademiyasının professoru L. Paritski sübut etmişdir ki, elm və mədəniyyətin tərəqqisi o vaxt mümkündür ki, elmi bilik dini etiqadla birgə mövcud olsun. Müasir Amerika ilahiyyətçisi Henri özünün «Elm və din» əsərində yazır: «Elm bizim mədəniyyəti idarə etmək mərkəzidir. Din isə hürküdülmüş bir qaçqını xatırladır»¹. Din xadimləri bir çox faktlarla sübut edirlər ki, elmlə din arasında ziddiyyət anlaşılmazlıq üstündədir, həqiqətdə elm heç bir etiqad əleyhinə çevrilə bilməz.

İslam ruhaniləri Quranın müasir şəraitə uyğunluğu haqqında real faktlarla sübut edirlər ki, elmin müasir nəticələri

heç də Qurana zidd deyil, əksinə onun əhkamlarının doğruluğunu təsdiq edir. «Məlum olduğu kimi, Həzrət Əli «Nəchül Bələ»-də deyir: «Alimin rütbəsi rütbələrin ən ucusudur»¹. Alimə hörmət və ehtiram müsəlman əqidəsindən irəli gəlməsini Nizami Gəncəvi «İsgərdənamə» poemasında öz fikrini belə ifadə edir: «Bağlı bir qapıya açar axtarsan, ancaq alimdə axtar, taparsan...».

Ümumiyyətlə, elmi araşdırmalar göstərir ki, müasir dövrdə dinin, xüsusən, İslam dininin modernləşdirilməsi və onun elmə və mədəniyyətə münasibəti dinlə elm və mədəniyyətin qarşılıqlı münasibətləri köhnə problem kimi diqqəti daha çox cəlb edir. İslam ilə elm və mədəniyyət arasında ziddiyyətlərin olmadığı nəzəri cəhətdən əsaslandırılır. Məsələn, belə ümumi müddəalar vaxtilə Misirdə Ə. Sədat rejiminin əsası elan edilmiş «Elm və din dövləti» və ya müasir «İran İslam dövləti», «Pakistan İslam Respublikası» konsepsiyasını buna misal çəkmək olar. Keçmişdə bəzi müsəlman ruhaniləri ifrata vararaq məscidləri neft lampası, sonralar elektrik enerjisi ilə işıqlandırılmasının əleyhinə idilər.

İndi Yaxın Şərqi ölkələrinin bir çoxunda məscidlərin minarələrində molla əvəzinə reproduktorlar qoyulmuşdur ki, dini ayinlər bunun vasitəsilə təbliğ edilir. Əgər orta əsrlərdə İslam dini canlılığın şəklini çəkməyi qadağan edirdisə, indi müsəlman ölkələrində buna icazə verilir. Hazırda türk dilli respublikalarda və Türkiyədə yeni dini məktəblər təşkil olunmuş və bu məktəblərin proqramlarına musiqi, İslam mədəniyyəti və incəsənəti, dini mərasimlər və xalq oyunları haqqında fənləri daxil edilmişdir. Bununla əlaqəli hələ XVII əsr türk dünyasında coğrafiyaşünaslıq elminin ən görkəmli nümayəndəsi Övliyə

¹ Г.А. Гурьев «Великий конфликт», М. 1987 с. 12-13.

¹ «İslam dünyası» qəzeti, 26mart, 1996.

Çələbi məşhur "Səyahətname" əsərində hələ o zaman din ilə elm və mədəniyyətin bağlılığından bəhs edərək Təbriz əhalisi aşura gününün keçirilməsi haqqında ətraflı məlumat vermişdir. Səyyah, aşura günü keçirilməsi mərasimindən danışaraq yazır ki, məhərrəm ayının 10-cu günü Təbrizin Covkan oyun meydanında cavanlar, qocalar alaçıqlarda üç gün, üç gecə dini söhbətlər edir, Kərbəla çölündə şəhid olanların ruhunu şad etmək üçün yüz minlərlə qazan aşura yeməyi bişirib verir və yoxsullara paylayırdılar.

Tarix elmləri doktoru Məhəmməd Dadaşzadə Azərbaycanın orta əsr meydan oyunları və idman növləri haqqında yazdığı əsərində qeyd edir ki, Ö. Çələbi Təbriz şəhərinin ortasında "Covkan meydanı" adlandırılan meydan haqqında danışaraq yazır ki, "Hər cümə günü xanın nöqərləri orada at çapa-çapa ağac üzərində olan gümüş qabı ox ilə vururlar. Hamı bu oyuna tamaşa edir. Xüsusilə Novruz bayramında gənclər 40-50 gündə bəslədikləri atları və xoruzları bir-biri ilə döyüşdürürlər. Bu da maraqlı tamaşaya çevrilirdi. Dəvələrin döyüşdürülməsi son dərəcə gözəl tamaşa edilməlidir". Ö. Çələbi Azərbaycanda olan pirlər haqqında məlumat vermişdi. Məşədixanın Neymətovanın yazdığına görə Ö. Çələbi 1647-ci ildə Şamaxıdan Bakıya gələrkən yolüstü "Diri baba" pirində ziyarət etmişdi. Diribabanın Şirvanşah İbrahim dövründə azançı olduğunu səyyah qeyd etmişdi və "Mərəzə şeyxi" olmuşdu.

Görkəmli səyyah Şarden də Təbriz meydanından bəhs edərək onu dünyanın ən böyük meydanı adlandırmışdır. Hər gün gün batanda orada xeyli tamaşaçı toplanıb Allaha dua ediləndən sonra gülüş, öküz, xoruz döyüşdürülməsindən, şer oxuyub, cavanların rəqs etməklərindən danışır.

Hazırda Respublikamızda fəaliyyət göstərən Bakı məd-

resinə 1991-ci ildə ali təhsil müəssisəsi statusu verilmişdir. Bu, Zaqafqaziyada qeydə alınmış ilk İslam institutudur. Bundan başqa, respublikanın bir çox şəhər və rayonlarında bir çox dini kolleclərin açılması, yeni məscid və mədrəsələrin tikilməsi buna parlaq sübutdur. Bundan əlavə, efrədə həftədə bir dəfə səslənən "Sizi paklığa çağırıram" ibrət və ədəb verilişi din haqqında, dinin tarixinə və onun müqəddəsliyinə dair verilişlər verilir. Göstərilən bu faktlar mədəniyyətimizin dinlə əlaqəsinin getdikcə artmasına əyani sübutdur.

Bununla əlaqədar Azərbaycan Respublikasının mərhum Prezidenti H. Əliyevin mənəvi tərbiyə və din haqqında dediyi sözləri xatırlayaq: "İslam dininin bəşəriyyətə bəxş etdiyi bütün nemətlərdən hər bir azərbaycanlı səmərəli istifadə etməlidir və xüsusən cəmiyyətdə davranış da İslam dininin tələblərinə uyğun olaraq özünü göstərməlidir"¹.

Qeyd edilməlidir ki, mədəniyyətin mütləq dəyəri, yaxud ən faydalı mədəniyyət dini mədəniyyətdir.

Təbiətşünaslıqdan fərqli olaraq ruh haqqında elm tarix sahəsini də əhatə edir. Ruh haqqında elmin əsas xüsusiyyəti ruhun özünün spesifikliyindədir. Allahın ali varlığına etiqad bu elmin ən qiymətli sərvətidir. İlahiyyətçi alimlər göstərir ki, elmi-texniki tərəqqi Allah tərəfindən insanlar vasitəsilə dünyanın yenidən yaradılmasının ifadəsidir. Bu dövrün özü dünyanın yeniləşdirilməsində bilavasitə iştirak etməyərək bunu insanlara tapşırır. İlahiyyətçilər sübut edirlər ki, elmi-texniki tərəqqi dövründə insanların yaradıcılığı Allahın fəaliyyəti ilə öyrənilir, onların arasında fərq getdikcə azalmağa başlayır. Kilsə texnikanı qəbul etmədən mövcud ola bilməz. Xəlifə Ömərə görə insan fəaliyyəti üçün bilik lazımdır. Peyğəmbər

¹ «İslam dünyası» qəzeti, 26 mart 1996.

Həzrət Məhəmməd o adamlara üstünlük verirdi ki, onlar biliyə can atır və başqalarını da öyrədirlər. Peyğəmbər hələ gənc yaşlarından bilik və elm öyrənməyi zəruri saydığından göstərir ki, yağış yağmadan torpaq bar vermədiyi kimi, biliksiz də insan öz borcunu yerinə yetirə bilməz. İslam dini biliyə, elm və mədəniyyətə münəsbətini, onun mahiyyətini daha dərindən və ətraflı açıb göstərməkdə orta əsr İslamının "bilik konsepsiyasını təhlil etməyin mühüm əhəmiyyəti vardır. Qurani Kərimin ayələrinin birində deyilir: bir saatlıq elm öyrənmək altmış günlük ibadətdən üstündür" və ya Peyğəmbər oxumaq haqqında belə buyurmuşdur: "...Beşikdən qəbrədək oxu, Böyük Rəbbinin adı ilə oxu". Lakin, orta əsr müsəlman mədəniyyəti o dövrün ictimai-siyasi həyatının inikasını olmaq etibarilə dini və elmi-fəlsəfi ideyaları özündə birləşdirən, mürəkkəb, ziddiyyətli mahiyyət daşıyan vahid mədəniyyət idi.

"Qərb mədəniyyətinin inkişafında müsəlmanların rolu" kitabının müəllifi Heydər Bammət yazırdı: "Mələmdür ki, İslam mədəniyyəti çox geniş anlayışdır və onun inkişaf edib, ümumdünya mədəniyyətinə təsir edə biləcək bir qüvvəyə çevrilməsində bu mədəniyyətin təməlini qoyan ərəblərin rolu olduqca böyükdür. Ümumiyyətlə, Şərqi və Qərbi qarşı-qarşıya qoyub müqayisə edərək, bunlardan birinə üstünlük verməkdənsə, ümumdünya mədəniyyətinin inkişafında bunların hər birinin xüsusi yerini müəyyənləşdirmək, qarşılıqlı əlaqə və təsirli dünya mədəniyyətinin inkişaf etdiyini qəbul etmək və aydınlaşdırmaq ümumbəşər sivilizasiyasına daha çox fayda verir". O dövr mədəniyyətinin "yüksək ifadəsi" kimi qiymətləndirilən Quran sırf ilahi biliklə yanaşı real insani biliyin mühüm rolunu da qəbul edir. Məşhur tatar mollası Mərcani vaxtilə deyirdi: "Elm və mədəniyyətə yiyələnmək İslama zidd deyildir".

Cənubi Azərbaycan xalqının istiqlaliyyəti və özünüdərk hüququ uğrunda görkəmli mübariz, böyük din xadimi Mədari yazırdı: "Elm və mədəniyyətə yad olan bir xalq İslam dininin müddəalarını xalqa tam inandıra bilməz, müsəlmanlar Quranı oxumaqla və öyrənməklə bərabər, digər elmləri də öyrənməlidirlər. Məhz bunun əsasında müsəlmanları qədim İslam mədəniyyətinə qaytarmaq olar".

Dünya dinləri haqqında: buddizim, iudaizm, xristianlıq (katoliklik, protestantlıq, pravoslavlıq), islam (sünni, şiə), sionizm.

Qanunlar: Tövrat, İncil, Quran, Avesta, Zabur.

Dini ehkam: kalvinizm – katolik kilsəsindən ayrılmış protestant təriqətlərindən biridir. (VI əsr İsveçrə)

Protestantlara görə inam və din bir-birindən fərqlənir. İnəm insan təbiətinə xas olan şəxsiyyətin subyektivliyini əks etdirən, onun zəngin daxili dünyasını əks etdirən əlamətdir. Din isə keçid, hökmən məcbur olmayan mərasim və dindir.

Ümummilli liderimiz H.Ə. Əliyev insanları daim mənəvi dəyərlərdən faydalanmağa çağıraraq göstərirdi ki, «Müstəqil Azərbaycan Respublikasının ağır və çətin keçməyəli günlərində hər bir Azərbaycanlı hər bir müsəlman ilk növbədə islam dininin tövsiyələrindən istifadə edərək öz mənəviyyatını yüksəltməlidir» Bütün bunlar bizlərə əsas verir ki, Azərbaycan bütün çətinliklərdən tezliklə və müvəffəqiyyətlə çıxmaqdan ötrü bütün imkanlardan istifadə edir.

MƏDƏNİYYƏTİN MÜHÜM KOMPONENTLƏRİ VƏ SOSIAL FƏALLIĞI. MƏDƏNİYYƏT SİSTEMİNDƏ ELMİN YERİ VƏ ROLU

Məlumdur ki, elm haqqında söhbət açarkən qeyd edilə bilər ki, elm təkə dərk edilmiş gerçəklikdən ibarət deyildir.

Elm insanların əməli və nəzəri fəaliyyətinin spesifik sahəsi, ictimai şüur formalarından biri, elmin, cəmiyyətin, məhsuldar qüvvələrinin inkişafına və ictimai həyatın müxtəlif sahələrinə təsirinin sosial nəticələri mühümdür. Elm həmçinin təbiət, cəmiyyət və tərəkürün inkişaf qanunları haqqında biliklər sistemidir.¹

Beləliklə, elm-mövcud cəmiyyətin təbiət, cəmiyyət və ictimai şüur haqqında yeni biliklərin əldə edilməsinə yönəlişi, axtarışlar və tədqiqat fəaliyyəti sistemidir. Elm bu sistemin bütün xüsusiyyətləri və şərtlərini özündə birləşdirir. Beləliklə, özünün inkişaf qanunlarına malik olan müəyyən biliklər sistemində elm deyilir.

Elm dindən və incəsənətdən fərqli olaraq öz məmulatlarının həqiqiliyini və dürüslüyünü sübut edən obyektiv, məntiqi biliklər sistemidir. Biz əgər elmin inkişaf mərhələlərinə diqqət yetirsək, onda görürük ki, Qədim Şərqi ölkələrindən

¹ Azərbaycan SE, IV cild, Bakı, 1980, səh.40.

(Babilistan, Misir, Hindistan, Çin) toplanmış ilk biliklər elmlərin ilkin şərtlərini hazırlamışdır. Qədim yunan mütəfəkkirləri (Aristotel və başqaları) həyat haqqında qiymətli fikirlər irəli sürmüş, dünyanın yaranmasının təbii qanunauyğunluqlarını dərk etməyə çalışmışlar.

Məlumdur ki, elmin müxtəlif sahələrinin təcridən inkişafı nəticəsində Ellinizm dövründə həndəsə (Evklip), mexanika (Arximed) və astronomiyanın (Ptolomey) əsası yarandı. Orta əsrdə Ərəb Şərqi və Orta Asiya mütəfəkkirləri (İbn Sina, İbn Ruşul, Biruni və s.) qədim yunan ənənəsini yeni biliklərlə zənginləşdirmişlər.¹ Bu baxımdan Azərbaycan xalqı sıralarından çoxlu görkəmli alim, mütəfəkkir və şair yetişdirmiş, onlar dünya mədəniyyəti və elm aləmini parlaq əsərlərlə zənginləşdirmişlər. Qeyd etməliyik ki, Azərbaycan və dünya poeziyasının – Nizami, Xaqani, Füzuli kimi görkəmli nümayəndələrinin adları dünya şöhrəti qazanmışdır. Şairlərdən Qətran Təbrizi, Fələki Şirvani, Nəsimi və b. bütün Yaxın və Orta Şərqdə məşhurdurlar. XI əsrin mütəfəkkir filosofları Əbülhəsən Böhmənyar, İbn Mərzban və Xətib Təbrizi, XII əsrin astronomu Fəridəddin Əli İbn Əbdülkərim Şirvani, Məsud Naxçıvani və s. bizim dövrümüzdə qədər yaşamış, məşhur əsərlər yaratmışlar. XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda astronomiya, riyaziyyat və tarix elmləri yüksək dərəcədə inkişaf etmişdir. Bu dövrdə məşhur Marağa rəsədxanasının yaradıcısı alim Nəsirəddin Tusi xüsusilə fəxri yer tutur. O, Orta Şərqdə məşhur riyaziyyatçılar və astronomlar məktəbinin əsasını qoymuşdur.

Tusin məşhur ulduzlar kataloqu olan «Zinc Elxani» Avropa astronomu Tixə Brahenin əsərindən təqribən 300 il əvvəl yaranmışdır. Onun Şərqi aləmində böyük şöhrət qazanan

¹ Azərbaycan SE, IV cild, Bakı, 1980, səh.40.

«Əxlaqi Nasiri» əsəri tarix və siyasətşünaslıq elminin inkişafında çox böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bu əsər üç məqalə və 30 fəsildən ibarətdir ki, burada müəllif əsas özünün fəlsəfi, əxlaqi-siyasi fikirlərini verməyə çalışmışdır.¹ «Əxlaqi Nasiri» əsəri özündən əvvəlki Yaxın və Orta Şərqdə hökm sürən əxlaqi, fəlsəfi fikrə yekun vurmuş, bunların yığcam icmalını verməklə Tusi öz orijinal fikirlərini də buraya əlavə etmişdir.

Marağa rəsədxanasının kitabxanasında 400 minə qədər qiymətli əlyazmalar toplanmışdır. Bunların arasında Evklidin, Arximedın, Apollonun, başqalarının ərəb və fars dillərinə tərcümə edilmiş əsərləri vardır.

Məşhur coğrafiyaşünas və səyyah Zeynalabdin Şirvani XVIII əsrdə Azərbaycanın görkəmli alimlərindən idi.

XIX əsrin məşhur alimlərindən tarix, fəlsəfə, ədəbiyyat, dilçilik sahəsində qiymətli əsərlər yaratmış olan Abbasqulu Ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundov, Mirzə Kazım bəy, Həsən bəy Zərdabi və başqalarının yaradıcılıq fəaliyyəti çağdaş zamanın təsirindən qidalanmışdır.

Azərbaycanın və eləcə də dünyanın məşhur alimlərindən biri olan professor Mirzə Kazım bəy XIX əsrdə ilk dəfə olaraq «Dərbəndnamə» adlı əsəri Azərbaycan və Qafqaz tarixini şərh etməyə nail olmuşdur. İkinci tarixi əsəri «Gülüstani-İrəm»i Abbasqulu Ağa Bakıxanov yazmışdır. Bu olduqca dəyərli əsərdir. Burada ərəblərin gəlişinədək Şirvan və Dağıstan, moqol istilasına qədər Azərbaycan, Şirvanşahlar sülaləsi və Nadir Şaha «Gülüstani» müqaviləsinə qədər dövr konkret və elmi şəkildə təhlil edilir. Öz dövründə də bu əsərə yüksək qiymət verilmişdir. Abbasqulu Ağanın «Gülüstani-İrəm» əsərində bu gün də Avropa alimlərinə məlum olmayan və Şər

q mənbələrindən alınmış zəngin elmi məlumatlar vardır. XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda tarix elmi sahəsində Mirzə Adıgözəl bəy, Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği, Mirzə Yusif Qarabaği, Rzaqulu bəy Mirzə Camal oğlu, Mir Mehdi Xəzani, Əhməd bəy Cavanşir, Mirzə Rəhim Fəna, Baharlı, Həsən İxfə Əlizadə, Həsənəli Qaradağlı qiymətli əsərlər yazmışlar. Sonralar S.M. Qənizadə, N. Nərimanov, M.Ə. Rəsulzadə, F. Köçərli və b. tarixə dair əsərlər ərsəyə gətirmişlər. Tiflisdə rus dilində nəşr olunan «Qafqaz qəbilələrinin yerlərini yazan material» məcmuəsində Azərbaycan tarixinin bəzi problemlərinə dair tənqidi məqalələr çap edilmişdir.¹ 1882-ci ildə Tiflisdə nəşr olunan «Qafqaz tarixi və arxeologiyası cəmiyyəti bildirişi» məcmuəsində H.S. Şirvaninin xalq adətləri, rəvayətləri və tarixi abidələri haqqında məlumat verən məqaləsində Azərbaycan tarixinə dair çox qiymətli materiallar vardır.² Ümumiyyətlə, Azərbaycanda müstəqil sürətdə elmi-tədqiqat işlərinə ilk dəfə N. Nərimanovun təşəbbüsü ilə 1923-cü il noyabrın 2-də yaradılmış Azərbaycanı öyrənən və tədqiq edən cəmiyyətin fəaliyyəti ilə başlanmışdır. Cəmiyyətin ilk sədri dramaturq Ə. Haqverdiyev olmuşdur. Cəmiyyət Azərbaycan tarixini, arxeologiyasını, etnoqrafiyasını, təbii sərvətlərini öyrənmək sahəsində elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasında böyük rol oynamışdır. Əsrlər boyu Azərbaycan xalqının maddi mədəniyyət sahəsində qazandığı nailiyyətləri qoruyub gələcək nəsillərə çatdırmaq üçün 1924-cü ildə XKS-nin 20 nömrəli dekreti ilə arxeoloji işlər dövlət işləri elan edilmişdir. Azərbaycan Arxeologiya Komitəsi «Maarif və Mədəniyyət» jurnalını və «Azərbaycan tarixinin qısa öçərki» adlı kitabını nəşr etdirdi.

¹ H.Boy. Kara. Azərbaycan İstiqlal mübarizəsi tarixi, B.1992, səh. 58-59.

² Yeno orada.

¹ «Politologiya», Bakı, 1991, səh.20.

1929-cu ildə Bakıda 8 sahə institutunu əhatə edən Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutu təşkil edildi. Bu institut Azərbaycan sənayesinin, kənd təsərrüfatının və mədəni quruculuğun inkişafı ilə əlaqədar olan elmi məsələləri nəzərdən keçirir, müvafiq məsləhətlər verir, aspirantura yolu ilə yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması ilə məşğul olurdu.

Respublikada elmi idarələrin artımı nəzər alınaraq 1933-cü ildə Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutu əsasında SSRİ EA-sı Zaqafqaziya filialının Azərbaycan şöbəsi yarandı. Onun əsasında SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan filialı təşkil edildi. Bununla əlaqədar olaraq respublikada elm daha sürətlə inkişaf etməyə başladı. Filialın bir neçə bölmələri əsasında beş müstəqil institut: Neft və kimya institutu, Nəbatat zoologiya institutu, Tarix-etnoqrafiya və Arxeologiya institutu, Dil və ədəbiyyat institutu yaradıldı.

İqtisadiyyatın, elmin, maarif və mədəniyyətin bütün sahələrində xalqımızın çox böyük tərəqqisi 1945-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının yaranması üçün əsas şərt oldu. Akademiyanın təşkilində görkəmli xadimlərin – M. Mirqasımovun, Y. Məmmədəliyevin, H. Hüseynovun, M. Qaşqayın, dahi bəstəkar Ü. Hacıbəyovun, görkəmli söz ustası S.Vurğunun və b. böyük rolu olmuşdur.

Respublika Elmlər Akademiyasının yaradılması xalqın elm və mədəniyyətində qiymətli hadisə oldu. Onun nailiyyətləri beynəlxalq baxımlarda yüksək qiymət almışdır. Belə ki, Leypsiq yarmarkasında EA-nın alimlərinin işi iki böyük qızıl medalla, Bağdad yarmarkasında isə böyük qızıl medalla mükafatlandırılmışdır.

Akademiyanın elmi-texniki və metodiki rəhbərliyi altında 10 cildlik Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası nəşr edilib.

1958-ci ildə kənd təsərrüfatı sahəsindəki bir neçə elmi-tədqiqat institutları əsasında Gəncə şəhərində Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Elmlər Akademiyası yaradıldı və onun tərkibinə ilk akademiklər seçildi.

1938-ci ilin aprelində Azərbaycan XKS-nin qərarı ilə Gəncə Dövlət Pedaqoji İnstitutu açıldı. Bununla yanaşı elmi-tədqiqat laboratoriyaları, Texniki Məlumat İnstitutu, Mərkəzi Dövlət Arxivi yaradılmışdır.

Kopernikin kəşfi ilə (XVI əsr) təbiətşünaslıqda başlanan inqilab, Darvinin elmi nəzəriyyəsi ilə XIX əsrin sonunda və XX əsrin əvvəllərində fizikada atomun sirlərinə nüfuz olunması ilə təbiətşünaslıqda ən yeni inqilab olunmuşdur.

Məlumdur ki, müasir dövrdə elm daha da inkişaf etmiş, müəyyən mənada dövrünü qabaqlamışdır.

XX əsrin ortalarında əsas kəşflər təbiətşünaslıqda, xüsusilə biologiyada olmuşdur. Elmi texnikanın hərtərəfli inkişafı istehsalat ilə elmin vəhdətindən, elmin nailiyyətlərinin istehsal sahəsində tətbiqindən asılıdır. Bu elmi istehsallaşdırır, istehsalı elmləşdirir. Nəticədə elmi-istehsal kompleksi adlanan yeni mərkəz yaranır. Beləliklə, onların birinin inkişafı zəruri olaraq digərinin sürətlə inkişafına səbəb olur.

Elm-texnika şəraitində avtomatlaşdırma: istehsalın arası kəsilməzliyini, məhsul bolluğunun yaradılmasını, həmçinin məhsulun standartlaşdırılmasını təmin edir. İstehsal şəraitinin göstəriciləri istehsalın səmərəliliyini artırır ki, bu da xalqın maddi və mənəvi həyat səviyyəsinin getdikcə inkişaf etməsinə şərait yaradır.

Qeyd etməliyik ki, Azərbaycan ziyalılarının mədəniyyətin inkişafında qabaqcıl rolu 1970-1980-ci illərdə də öz bəhrələrini vermişdir. Bu baxımdan 1990-cı ildə respublikada

125 elmi idarə, 23 min nəfərdən çox elmi işçi, o cümlədən 10 mindən çox elmlər doktoru, elmlər namizədi, professor, dosent vardır. Azərbaycanın təbii sərvətlərinin üzə çıxarılmasında, xalqın mənəvi qüvvələrinin dövlətin məqsədlərinin həyata keçirilməsinə səfərbər edilməsində inkişafına imkanlar yaradıldı. Təkcə akademiya 1980-ci ildə 20 elmi-tədqiqat institutu, onlarla elmi idarə və mərkəz fəaliyyət göstərirdi.

Neft sənayesi, kənd təsərrüfatı iri elmi-tədqiqat institutları vardır. Azərbaycanda neft geologiyasının əsası qoyulmuşdur. Faydalı qazıntı yataqlarının aşkar edilməsi və istismar olunmasının mühüm elmi-texniki problemləri öyrənilir.

Azərbaycanda 300-dən çox neft-qaz, faydalı qazıntı və tikinti materialları yatağı, çoxlu mineral su mənbələri aşkar edilmişdir.

Bu sahədə görkəmli alimlər Ş. Mehdiyev, M. Qaşqay, Ş. Əzizbəyov və b. mühüm rol oynamışdır.

Azərbaycan kənd təsərrüfatının inkişafında böyük xidmətləri olan akademik İ. Mustafayev «Zoğal buğda», «Qızılbuğda» və s. məhsuldar taxıl növləri, akademik F. Məlikov «Azərbaycan dağ merinosu» qoyun cinsini yetişdirmişlər.

Görkəmli alimlərdən T. İsmayılovun kosmik tədqiqatların, M. Mirqasımovun, M. Cavadzadənin urologiyanın inkişafında böyük xidmətləri olmuşdur.

Son zamanlar ictimai elmlər sahəsində də görkəmli nailiyyətlər əldə edilmişdir. Z. Bunyadovun, Y. Yusifovun, İ. Əliyevin, M. İsmayılovun və başqalarının Azərbaycan tarixinə dair qiymətli tədqiqat işləri xalqın mənəvi sərvətinə çevrilmişdir.

İ. Cəfərzadənin Qobustan qayaüstü təsvirinin, görkəmli arxeoloq M. Hüseynovun Azıx mağarasında qədim insan qalıq-

larının aşkar və tədqiq etməsi tarix elminə görkəmli töhfə olmuşdur.

Lakin, bütün bunlarla belə respublikada elmin maddi-texniki bazasının inkişafına lazımı qədər vəsait ayrılmırdı. Alimlərin əməyi olduqca aşağı qiymətləndirilirdi. Tədqiqatlar aparmaq üçün müasir avadanlıq, hesablama texnikası, cihazlar çatışmırdı. Alimlərə xarici ədəbiyyatdan, arxivlərdən istifadə etmək, beynəlxalq aləmə çıxmaq olduqca çətin idi.

AZƏRBAYCAN XALQININ TƏŞƏKKÜLÜ TARİXİNDƏN SƏHİFƏLƏR

Azərbaycan ərazisində son 50 ildə aparılan arxeoloji tədqiqat işləri nəticəsində əldə olunmuş elmi nailiyyətlər və tapıntılar xalqımızın etnogenez probleminə aid yeni fikirlər söyləməyə imkan yaratmışdır. Xüsusilə Azərbaycanın daş dövrü problemi üzrə respublikamızın ərazisində aparılmış kompleks elmi tədqiqatlar zamanı zəngin maddi mədəniyyət nümunələri aşkar olunmuşdur. İlk ibtidai insanın yaranması, inkişafı və formalaşması üçün təbii şəraitin, coğrafi aləmin mühüm rolu olmuşdur. Aparılmış arxeoloji tədqiqat işləri göstərir ki, harada əlverişli coğrafi şərait olmuşdusa, insan məhz orada yaşamağa başlamışdır. Azərbaycanın Azıx qədim insan düşərgəsində aparılan kompleks elmi tədqiqat işləri göstərdi ki, respublikamızın ərazisində xüsusilə Quruçay, Araz vadilərində ibtidai insanların yaşaması üçün əlverişli coğrafi şərait olmaqla yanaşı, bu vadilər insanların iqtisadi tələbatlarını təmin etmək üçün zəruri olan nemətlərlə də zəngin olmuşdur. Eyni zamanda ibtidai adamların daimi yaşamaları üçün təbii mağaralar olmuşdur. Təbii karst mağaraları uzun müddət ərzində əhənglə suyun qarışığından ömələ gəlmişdir. Bunlarda tam formalaşma prosesi qurtardıqdan sonra ulu sakinlər mağaralarda məskunlaşmağa başlamışlar. Ona görə də mağaralarda aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində ulu sakinlərin maddi mədəniyyət nümunələri tapılmışdır.

Maraqlıdır ki, Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində bəşər tarixinin keçdiyi bütün dövrlərə

aid zəngin elmi materiallar tapılıb tədqiq olunmuşdur. Ona görə Azərbaycan xalqının təşəkkülü, meydana çıxması və formalaşmasının inkişaf mərhələlərini arxeoloji materiallar əsasında düzgün tədqiq etmək üçün etnogenez probleminin elmi tədqiqində arxeoloji və antropoloji tədqiqatlara əsaslanmaq lazımdır. Arxeoloji və antropoloji materiallara əsaslanmadıqda, xalqın mənşəyi barədə düzgün fikir söyləmək olmaz. Məhz buna görə də xalqımızın etnik mənşəyi haqqında tarixçilər arasında yekdil bir elmi fikir yoxdur. Bəzi tarixçilər isə xalqımızın mənşəyi barədə yanlış fikirdədir. Bütün bunlara ancaq arxeologiya və paleoantropologiya elminin son nailiyyətləri əsasında cavab vermək olar. Xüsusilə yazılı mənbələrin olmadığı uzun inkişaf dövrlərini ancaq arxeoloji materiallar əsasında öyrənmək və tədqiq etmək mümkündür.

Azərbaycan xalqının yaranması, inkişaf etməsi və formalaşması mərhələlərini öyrənərkən hazırda əsas vəzifə arxeologiya elminin son illərdə əldə etdiyi elmi nailiyyətlərə əsaslanaraq, tədqiqat işləri aparmaqdır. Eyni zamanda Azərbaycan ərazisində bəşər mədəniyyətinin keçdiyi bütün inkişaf mərhələlərinin xüsusiyyətlərini araşdırmaq üçün kompleks şəkildə aparılmış elmi tədqiqatların nəticələri əsas götürülməlidir.

Aparılmış kompleks elmi tədqiqatlar əsasında Azərbaycan ərazisi ilk insan cəmiyyətinin yarandığı və təşəkkül tapdığı ərazilər sırasına daxil olunmuşdur. Ona görə də xalqın yaranması, inkişaf etməsi və formalaşması prosesini tədqiq edərkən bizə aşağıda qeyd olunan tarixi dövrlərin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi vacibdir. 1. Qədim Daş dövrünün inkişaf xüsusiyyətləri; 2. Orta və Yeni Daş dövründə meydana çıxan qəbilə və tayfalar; 3. Tunc dövrünün maddi mədəniyyət qalıqları; 4. İlk sınıflı cəmiyyət və dövlətin meydana çıxması.¹

¹ Ə. Cəfərov. Azərbaycanın ilk sakinləri. Bakı 2004. səh 126

Məhz Azərbaycanda Qədim Daş dövrü abidələrində aparılan arxeoloji tədqiqat işləri zamanı aşkar olunmuş maddi mədəniyyət qalıqları əsasında respublikamızın ərazisinin sivilizasiya mərkəzlərindən biri olması müəyyən edilmişdir.

Quruçay vadisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı bəşərin ilk çağlarına aid zəngin maddi mədəniyyət nümunələri toplanmışdır. Burada aparılan elmi tədqiqat işləri Azərbaycan ərazisində ibtidai insan düşərgələrinin olduğunu aşkarladı və yeni bir arxeoloji mədəniyyətin müəyyən olunmasına şərait yaratdı. Yeni qeydə alınmış arxeoloji mədəniyyətə Quruçay mədəniyyəti adı verilmişdir. Quruçay mədəniyyətinin bir neçə inkişaf mərhələsi müəyyən olunmuşdur.

Tağlar düşərgəsində aparılan arxeoloji tədqiqat işləri mühüm elmi nailiyyətlərin əldə olunmasına şərait yaratdı. Əgər Azıx qədim insan düşərgəsində aparılan elmi-tədqiqat işləri Azərbaycan ərazisində ibtidai insanların uzun müddət yaşadıklarını göstərirdisə, Tağlar mustye düşərgəsindəki arxeoloji tədqiqatlar neandertal tipli adamların inkişaf edib, müasir insanların ulu ocdadları kimi bu ərazidə yaşayaraq formalaşdığını elmi əsaslarla təsdiq etdi.

Qədim Daş dövrünün sonlarında ayrı-ayrı irqlər meydana gəlir. Orta daş dövründə təsərrüfatın mənimsənilməsindən istehsalat keçid forması daha xarakterikdir. Paleolit dövründən fərqli olaraq orta Daş dövründə yaşayan insanlar onları əhatə edən təbiət məhsullarından daha yaxşı istifadə edirdilər. Ayrı-ayrı diyarlarda ovçuluq və baliqçılıq arasında ixtisaslaşma getdiyi müşahidə olunur.

Yeni Daş dövrünün başlanması ilə əmək alətlərində, xüsusilə onların hazırlanma texnikasında dəyişikliklər baş verir. Daş baltalar və kərkişlər son dərəcə geniş yayılır. Gil qab istehsalına başlanılır. Bu dövrdə yaşayan tayfaların iqtisadiyyatında əsas yeri ovçuluq, baliqçılıq tutur.

Tuncun meydana gəlməsi bəşər tarixində, əkinçiliyin yeni mərhələyə daxil olmasına səbəb olmuşdur.

Son Tunc və Dəmir dövrünün əvvəllərində ilk sınıflı cəmiyyət və dövlət meydana çıxır.

Bütün yuxarıda qeyd olunan tarixin inkişaf mərhələlərini bilmədən xalqın mənşəyi haqqında düzgün elmi fikir söyləmək olmaz.

Azərbaycan ərazisində bəşərin ilk vaxtlarından meydana çıxıb formalaşan insanların yaratdıqları maddi mədəniyyət nümunələri burada yaşayıb yaradan insanların yerli olduğunu və bu ərazidə formalaşdıqlarını söyləməyə imkan verir. Ona görə də xalqın mənşəyini arxeoloji və antropoloji materiallar əsasında tədqiq etmək lazımdır.

Son illərdə respublikamızın ərazisində aparılmış arxeoloji tədqiqat işləri nəticəsində əldə olunmuş elmi materiallar azərbaycanlıların bu ərazidə yerli olduğunu və burada formalaşdığını söyləməyə əsas verir.

1972-ci ildə Qobustanda Orta Daş dövrünə aid düşərgədən tapılmış insan kəllərinin antropoloji tədqiqi onların müasir azərbaycanlıların ulu babaları olduğunu söyləməyə imkan vermişdir.

Hazırda əsas vəzifə Azərbaycan xalqının etnik tarixini müasir elmin son nailiyyətləri əsasında tədqiq etməkdən ibarətdir. Bunun üçün kompleks şəkildə arxeoloji, antropoloji və tarixi mənbələri tədqiq etmək və öyrənmək lazımdır. Ancaq kompleks elmi tədqiqatlar əsasında xalqın mənşəyini öyrənmək və bəzi tarixçilərin bu barədə olan əsassız fikirlərini alt-üst etmək olar.

Azərbaycan alimlərinin son illərdəki arxeologiya, etnoqrafiya, dilçilik və s. sahələrdə əldə etdiyi elmi nailiyyətləri buna gözəl şərait yaratmışdır.

MƏDƏNİYYƏTİMİZİN TARİXİ VƏ İNKİŞAF MEYLLƏRİ.

AZƏRBAYCANIN MADDİ MƏDƏNİYYƏT TARİXİ

Əsrlər boyu xalqımızın iqtisadi, ictimai və mənəvi həyatını əks etdirən maddi mədəniyyət abidələri tariximizi öyrənmək işində böyük əhəmiyyətə malik olmaqla bərabər, olduqca zəngin və qiymətli materialları özündə mühafizə edib saxlaya bilmişdir.

Keçmişdə ən çox yayılan dulusçuluq – maddi mədəniyyətimizin əsas istiqamətlərindən biridir.

Dulusçuluq haqqında yaranan xalq rəvayətləri onların işini ölməz hesab edir. Dağıstanın sənətkarlıq mərkəzi sayılan Tubaçıdan bir qədər aralı Xala-Ak çayının sahilində Altı Yalqız adlı kənddə guya cəmi 6 gözətçi yaşamışdır. Sonra onlar evlənmiş və çayın sahilində iri bir kənd salmışlar. Sahildə dulus məmulatının hazırlanması üçün yararlı gilin tapılması, suyun və yanacağın bol olması nəticəsində kənd əhalisinin əksəriyyəti dulusçuluqla məşğul olmuşdur. İndi kəndin camaatına: «Dünyada dirilər çoxdur və ya ölülər – sualını versəniz, hamı eger dulusçuları da hesablasaq dirilərin sayı olduqca çox olar, deyirlər».

Azərbaycanın maddi – mədəniyyət abidələrinin öyrənilməsi əsasən Mingəçevir arxeoloji ekspedisiyasının tədqiqat işi ilə bağlıdır.

Belə ki, həmin dövrün tarixi, iqtisadi və mədəni məsələlərin öyrənilməsində qiymətli mənbə sayılan maddi-mədəniyyət abidələri, çiy kərpicdən hörülmüş binaları olan şəhər tipli yaşayış yerləri, daş və gil oşyalar üzərində həkk edilmiş ilk Azərbaycan (Alban) əlifbası nümunələri təsərrüfat və müxtəlif sənət sahələrinə həsr edilmiş əmək alətləri (dəmir, dəryaz, oraq, qırxlıq) və eləcə də sasanı pulları, möhürləri və şüşə qablar məhz burada aşkar edilmişdir. Miladdan əvvəl II əsrdə və miladın I-II əsrində gil qablar, şüşə qablar, küp qəbirlər, xüsusən döyüşçünün küp qəbri, qədəh, Roma imperatoru Avqustun şəkilli olan gümüş sikkə Azərbaycan ərazisində tapılmış və sasanı pulları, möhürləri məhz burada aşkar edilmişdir.

Arxeoloji ədəbiyyata daxil olmuş dulusçuluq mədəniyyəti son neolit dövründə yaranmış və neolit Balkan ölkələrinə qədər çox böyük ərazidə yayılmışdır. Həmin mədəniyyətin mövcud olduğu ərazilər sırasında İran Azərbaycanı da daxil idi. Burada Göytəpə və s. kimi abidələrin e.ə. IV minilliyə aid təbəqələrdən boyalı qablar və tunc dövr abidələri var idi. Ümumiyyətlə, boyalı qablar sadə qablara nisbətən az tapılır. Azərbaycanda aparılan qazıntılar nəticəsində neolit və enolit dövrünə aid olan oşya tapılmışdır.

Neolit dövrünün insanları gildən qablar hazırlamağı öyrənmişlər. Aparılan qazıntılar nəticəsində Bağçakürd kəndində neolit dövrünə aid cilalanmış daş isgənə, Naxçıvanda tapılmış daş çəkic, cilalanmış daş balta buna misal ola bilər. Azərbaycanın Naxçıvan Muxtar Respublikasının Gültəpə adlı yaşayış yerində eneolit dövrünə aid qiymətli maddi mədəniyyət abidələri aşkara çıxarılmışdır. Burada misdən hazırlanmış oşya kiçik uclu bıçaq, nizə ucu, qıyıq, bəzək şeyləri və s. tapılmışdır. Gültəpə məmulatından olan müxtəlif qablar, gildən hazırlanmış

heykəllər, xüsusən kiçik öküz fiqurları olduqca qiymətlidir. Yaşayış yerlərində tapılmış gil qablar qırmızı rəngli olub əsasən küplərdən, sərniciərdən, nəbəkivari qablardan və s. ibarətdir.

Azərbaycanda orta əsrlərə aid gil məmulatlarından aşkar edilən ilk abidə Ərənqaladadır. Burada küpə, bardaq, iri küp parçaları da tapılmışdır.

Şamaxının Xınıslı kəndinin ərazisində orta əsr mədəniyyətinə dair gil məmulatı aşkar edilmişdir. Şamaxıda cümə məscidinin yaxınlığında yerləşən birinci sahədə Azərbaycanda ilk dövrlərdə istehsal edilmiş şirəli saxsı məmulatlarına, o cümlədən parçalara, əldə hazırlanmış kiçik gil çırağa təsadüf edilmişdir. 2-ci sahədə tapılmış şirli saxsı məmulatı qrafik xətlərlə bəzədilmiş qab parçalarından, şirsizlər isə kuzə tipli qab boğazlarından ibarətdir. Onların oxşarına XI – XIII əsrlərə aid mədəni təbəqəsində təsadüf edilmişdir.¹

Maddi mədəniyyət nümunələrindən biri də Qazıməmməd rayonunun Yanıq Qubalı kəndidir. Burada 1958-ci ildə tədqiqatçı alim C.Ə. Xəlilov tərəfindən aparılmış tədqiqat işləri nəticəsində Pirsaat çayının sağ sahilində orta əsrlər dövrünə aid qırmızı rəngli kobud hazırlanmış gil qab, yastı nimçə qırıqları aşkar edilmişdir. Qax rayonundakı Torpaq qala maddi-mədəniyyət nümunələrinin sənətkarlar məhəlləsindən dulusçuluq kürəsinin qalıqları və gil məmulatı aşkar edilmişdir. Əldə edilən dəlillərə əsasən kürələr III–VII əsrə aid edilir.²

Qədim Albaniyanın paytaxtı Qəbələ şəhəri yaxınlığında arxeoloji qazıntılar zamanı bir çox su qabları, qazanlar, çıraqlar, müxtəlif oyuncaqlar tapılmışdır. Burada birinci əsrə aid pul, qızıl, avadanlıq, biləzik və digər bəzək şeyləri aşkar edilmişdir.

¹ Q.Əhmədov. „Azərbaycanın şirsiz saxsı məmulatı“, B., 1959, səh.92

² Yeno orada, səh.92-93.

Quba rayonunun Dildağ kəndinin Şimali Qərbində tapılan gil qabların əksəriyyəti qırmızı rəng alana qədər möhkəmləndirilmişdir. Burada dulus çarxının nümunələri də aşkar edilmişdir.

Naxçıvandakı məşhur Gültəpə, Qızılvəng, Köhnə Bayxır, Nəzərabad və s. yaşayış yerlərində aparılan arxeoloji qazıntıların xüsusi əhəmiyyəti olmuşdur. Məsələn, Mömünə Xatun türbəsinin cənubunda aparılan qazıntılar zamanı zəngin mədəni təbəqə aşkara çıxarılmışdır. Bütün bu əşyalar sübut edir ki, Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi qiymətli materiallarla xarakterikdir. Qarabağ silsiləsinin cənub–şərq ətəklərini əhatə edən Quruçay–Kəndələnçay hövzəsi maddi mədəniyyət nümunələri ilə olduqca zəngindir. Burada ilk tədqiqat işləri hələ keçən əsrdə E. Reslər və A. İvanovski tərəfindən aparılmışdır. Nəticədə Tağlar mağarası yaxınlığında eneolit və ilk tunc dövrlərinə aid gil və daş məmulatları və kurqanlar aşkar edilmişdir. Füzuli rayonunun yaxınlığında Kəndələnçay və Quruçay kənarında Qaraköpek təpə adlı möhtəşəm maddi mədəniyyət abidəsi arxeoloji ədəbiyyatda qərb abidəsi və ya Kurqan kimi tanınmışdır. Aparılan tədqiqat işləri zamanı Qaraköpek təpədə tapılan çoxlu miqdarda daş gil və metal məmulatlarına əsasən burada e.ə. V minillikdən orta əsrə qədər yaşayışın mövcudluğunu söyləmək mümkündür.¹

Şamaxı rayonunda da arxeoloji qazıntılar olduqca zəngindir. Keçili kəndinin yaxınlığında arxeoloji qazıntılar zamanı iki ədəd skif tipli ox ucluğu və iki ədəd tunc biləzik tapılmışdır. Burada bütöv qab nümunələri tapılmasa da əldə edilən qırıqlar qabların hazırlanması, tərkibi və bəzi xüsusiyyətləri ilə tanış olmağa imkan verir. Keçmiş yaşayış yerindən toplanan ilk

¹ Əsədullah Cəfərov «Quruçay dərəsində», B.1990, səh.45

tunc dövrü materiallarından bir qrupunu daş memulatu teşkil edir. Onların içərisində dəvəgözü daşının qəlpələri, tünd sarı rəngli çaxmaq daşından düzəldilmiş bir ədəd seqmentvari orağ dişinin yarası, daş dəstək və b. tapıntılar da diqqətə layiqdir.

Arxeoloji materialların tədqiqi göstərir ki, yerli əhali sənətkarlığın bir çox sahələri ilə, o cümlədən metallurgiya və toxuculuq, şüşə-zərgərlik, sümük memulatu istehsalı, dulusçuluq və s. ilə məşğul olmuş və bu sənətlər sonrakı dövrlərlə inkişaf edərək daha da təkmilləşmişdir. Bu sənət sahələrinin tədqiqi tariximizin və mədəniyyətimizin bir sıra sahələrini öyrənilməsi ilə yanaşı müasir dövrdə keramika ustalarımıza, gil qab istehsalı ilə əlaqədar istehsalat müəssisələrinin yerləşdirilməsinə böyük kömək edir.

Birinci mövzu

M.F. AXUNDOV VƏ MƏDƏNİYYƏT MƏSƏLƏLƏRİ

M.F. Axundov mədəniyyətimizin tarixində fəxri yer tutur. Milli mədəniyyətin inkişafının bütöv bir mərhələsi onun adı ilə bağlıdır. O, öz əsərlərində Azərbaycan xalqı üçün elm və mədəniyyətin, maarifin faydasının, ərəb əlifbasının dəyişməsinin vacibliyini xalq kütlələrinə çatdırmağa çalışmışdır. Azərbaycanda realizmin ilk nəzəriyyəçilərindən olan Axundov ədəbiyyat və tənqidin bəzi nəzəri məsələlərini araşdırmış Şərq şairlərinin bədii irsinə öz baxışından yanaşmış, dünya sivilizasiyası tarixində onların mövqeyini müəyyən etmişdir.

Hələ qədim zamanlardan başlayaraq xalq kütlələri arasında xalq teatri və meydan teatri inkişaf tapmış, böyük şöhrət qazanmışdır. Lakin, iqtisadi-siyasi və mədəni həyatın geriliyi

üzəndən və islam dininin bəzi mürtəce təbliğatçılarının təsiri ilə Azərbaycanda uzun illər boyu bədii dramaturgiya və professional teatr yarana bilməmişdir. Azərbaycanda yeni tipli dramaturgiyanın əsasları yalnız XIX əsrin II yarısında qoyulmuşdur.

Azərbaycan mədəniyyəti tarixində çox əlamətdar və böyük ədəbi hadisə bilavasitə M.F. Axundovun adı ilə bağlıdır. O, bir-birinin ardınca altı komediya yazaraq Azərbaycan ədəbiyyatında yeni səhifələr açmışdır.

Dramaturqun 1850-1855-ci illər arasında «Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər», «Hekayəti Müsyo Jordan həkimi nabatat və dərviş Məstəli şah cadugünü Məşhur», «Sərgüzeşti vəzir-xani-Lənkəran», «Hekayəti xırs quldurbasan», «Sərgüzeşti-Mərdi-xəsis», və yaxud «Hacı Qara», «Mürəfiə vəkil-lərinin hekayəti» adlı yüksək ideya-bədii məziyyətlərə malik olan komediyalar yazmaqla Azərbaycan ədəbiyyatında böyük dönüş yaratdı və onu yeni inkişaf yoluna qoymaqla bərabər eyni zamanda müasir həyatla bağlı xalqın həqiqi tələblərinə cavab verən yeni ideya və ədəbiyyatımıza yeni ədəbi janr gətirdi. O, yalnız Azərbaycanda deyil, ümumiyyətlə, Yaxın Şərq ölkələrində dramaturgiyanın banisi kimi fəxri ad qazandı.

Azərbaycan xalqının həyatı Axundov dramaturgiyasında, onun dram güzgüsündə özünün bütün dolğunluğu ilə əks olunmuşdur. Onun əsərləri rus dilində çap edildikdən sonra «Otecestvenno zapiski» jurnalında bunlar barədə rəylər verilmişdir. Məsələn, rus tənqidçisi A. Drujinin belə nəticəyə gəlmişdir ki, həmin nümunələr son iki ildə rus səhnəsinə çıxan və yaxud bizim jurnalda dərc olunan yumoristik dram əsərlərinin hamısından yüksəkdir. Onların müəllifi isə son dərəcə bən-zərsiz istedadla malikdir.

M.F. Axundovun əsərləri alman jurnalının səhifələrində də çox yüksək qiymət almışdır. «Xarici ədəbiyyat» jurnalı 1852-ci ildə səhifələrinin birində M.F. Axundovun yaradıcılığına qiymət verərək onu «böyük dram dahisi», (Tatar Molyeri) adlandırmışdır. Şən yumor və müşahidə qabiliyyəti ilə seçilən əsərləri Şərqi ədəbiyyatı üçün misilsiz xəzinə sayılmışdır. Onun 1859-cu ildə çap etdirdiyi topla İrana, Türkiyəyə yol tapmışdır.

Axundov öz fəaliyyətində teatra mədəniyyət, maarif və tərbiyə ocağı kimi, avam kütlələri qəflət yuxusundan ayılmaq, onlara öz hüquqlarını başa salmaq kimi baxmışdır. Onun fikrincə dramaturgiya, xüsusilə komediya mütərəqqi ictimai ideyaları təbliğ etmək və kütlələrə təsir göstərmək üçün daha münasib janrdır. Bu janrın gücü geniş xalq kütlələrinə təsirində özünü göstərmişdir.

Axundov Azərbaycanın həyatında olan hərtərəfli geriliyi aradan qaldırmaq, kəndliləri insafsız ağaların zülmündən azad etmək, onların rifahını yaxşılaşdırmaq və maarifləndirmək öz-mində olmuş, vətənpərvərlik və xalqlar dostluğu ideyalarını tərənnüm etmişdir.¹ O, məktublarının birində yazırdı: «Bizim məqsədimiz azadlıq, ədalət bayrağını yüksəklərə qaldırmaqla bəxtiyar yaşayışa çatmaq üçün xalqa imkan verməkdən ibarətdir».

Axundov bütün ictimai-siyasi fəaliyyətində bir məqsədə, ictimai həyatı demokratik əsaslarla yenidən qurmaq, müsəlman xalqlarını elmə, maarifə qovuşdurmaq məqsədinə doğru yönəlmişdir.

Cəhalət və nadanlığı özündən kənar etmək yolunu dərk etmək üçün xalqları ilk növbədə elmə və maarifə çağırırdı. O, deyirdi: «Bizim əsrimizdə ancaq elmin və maarifin köməyi ilə ictimai tərəqqiyə nail olmaq olar. Savadsız və elmsiz bir xalq

¹ ASE, I cild, 1976. Səh. 497.

heç vaxt tərəqqi edə bilməz. Başdan-başa savadsız bir xalqdan sənət və təsərrüfat işlərini nizama salan və ölkəni abadlaşdırmaq işində çalışan adamlar yetişə bilməz».

Elmə və maarifə qovuşmaq xalqın mədəni, azad və xoşbəxt yaşaması üçün başlıca şərtidir. Xalq arasında elm və maarif yayılmaqla despot hakimiyyət əvəzinə azadlıq hakimiyyəti qurulacaqdır.

Axundov elm və ictimai tərbiyənin əhəmiyyətini qeyd edərək yazırdı: «Elm öyrənmək insanlar üçün tökcə məişətlərini təmin etmək vasitəsi deyildir. Elm insanların əxlaqını və əməlini yaxşılaşdırmaq üçün təcrübədən keçirilmiş bir vasitədir».

Elmə, dilə, maarifə Avropa mədəniyyəti səviyyəsindən baxarkən M.F. Axundov islam xalqlarının mədəniyyət sahəsində geriliyinin səbəbini inkişaf üçün əngəl törədən ərəb əlifbasında, onun tədrisinin çətinliyində görür, yeni əlifba uğrunda mübarizəni bir an da olsun dayandırmırdı. O, ərəb əlifbasının yeni əlifba ilə əvəz edilməsinə mühüm mədəni-siyasi məsələ kimi baxırdı.

Axundov əmin idi ki, öyrənilməsi çətin olan ərəb əlifbasının yeni bir əlifba ilə əvəz edilməsi xalq maarifinin işini yüngülləşdirəcəkdir, ölkədə savadlı elm adamlarının sayını artıracaq, ictimai şüuru qüvvətləndirəcəkdir. XIX əsrdə Azərbaycanda siyasi fikrin inkişafında Axundov mühüm yer tutur. O, öz həmvətənlərini Rusiya və bəşəriyyətin qabaqcıl adamlarının yaradıcılığını öyrənməyə çağırırdı. O, rus despotizmini kəskin tənqid edir, əhəlinin yoxsulluğunun və pulsuzluğunun əleyhinə çıxır, cəmiyyəti dəyişdirməyi tələb edirdi.

Axundov «Aldanmış Kəvakib»də (1857) maarifçi mütləqiyyət ideyasına üstünlük verdiyi halda «Kəmalüddövlə mək-

tubları»nda (1865) xalqı inqilaba çağırırdı.

Cəmiyyət tərəqqiyə doğru irəlilədikcə Mirzə Fətəli yaradıcılığına maraq daha da artır. Onun haqqında monoqrafiyalar yazılır, (S.M. Rəfili, F. Qasımzadə, M. Arif) dramaturqun əsərləri teatr səhnələrindən düşmür, kitabları müxtəlif dillərə tərcümə edilir. Onun yaradıcılığı bütün dünya xalqları tərəfindən maraqla öyrənilir. Bu maraq Axundov irsinin öyrənilməsini daha da inkişaf etdirir.

HƏSƏN BƏY ZƏRDABİ VƏ AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİ

H.B. Zərdabi 1837-ci ilin noyabr ayının 12-də Göyçay qəzasının Zərdab kəndində ziyalı bəy ailəsində anadan olmuşdur. İlk təhsilini də atası Səlim bəydən almışdır. O, 1852-1858-ci illərdə Şamaxıda yeni açılmış rus məktəbini, 1858-1861-ci illərdə isə Tiflis gimnaziyasını gümüş medalla bitirmiş, Moskvaya gedib universitetin təbiətşünaslıq şöbəsinə imtahanı qəbul olunmuşdur. H. Zərdabi bu şöbəni əla diplomla qurtardığına görə 1865-ci ildə universitetin elmi şurası ona elmlər namizədi alimlik dərəcəsi vermiş və Moskvada qalıb işləməyi təklif etmişdir. O, təklifi yüksək qiymətləndirsə də Tiflisdə işə girmiş və sonra Qubada məhkəmə katibi vəzifəsini aparmışdır. 1869-cu ildən Bakı real məktəbində təbiət tarixindən dərs demişdir. Mədəniyyət və maariflə həddindən artıq maraqlanan Həsən bəy 1873-cü ildə Bakıda N. Vəzirovla birlikdə M.F. Axundovun «Hacı Qara» komediyasının tamaşasını təşkil etmiş və bununla Azərbaycan milli teatrının, 1875-ci ildə «Əkinçi» qəzetinin nəşri ilə maarifçi-demokrat mətbuatın əsası

nı qoymuşdur. «Əkinçi» bağlandıqdan sonra H. Zərdabi müəllimlikdən çıxarılmışdır. Bir neçə il işsiz qaldıqdan sonra «Kaspi» qəzetində işləmiş, Bakı şəhər Dövlət Dumasına üzv seçilmişdir. O, 1906-1907-ci illərdə çağırılan Azərbaycan müəllimlərinin I və II qurultayının təşkilatçılarından olmuşdur.¹

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvələrində Azərbaycanın siyasi fikrində böyük bir canlanma müşahidə olunur. Bu baxımdan sınıfların yaranmasının özünəməxsus nəzəriyyəsinə yaradan Zərdabi cəmiyyəti yoxsullara və varlılara bölür və yazır ki, mülkiyyət və sərvət əməyin nəticəsidir.

Keçmişdə bəziləri çox işləyib varlı və dövlətli olmuşlar, başqaları isə az işləmişlər və ona görə də kasıb və zəif olmuşlar. Beləliklə, 2-cilər zəifləmiş, 1-cilər isə getdikcə daha çox varlanmışlar. Bu səbəbdən də yoxsullar varlılardan asılı düşmüşlər. Yoxsulların cahilliyini istəyən varlılar onları cəhəltə və yoxsulluqda saxlayırlar ki, onların özlərindən asılılıqlarını daim təmin etsinlər. Ona görə də ağıllı, ən ləyaqətli adamların əksəriyyəti öz imkanlarından məhrum olur və heyvan kimi yaşayır.

H. Zərdabi istismarın bütün formalarının məhv edilməsini, demokratik azadlıqların bərqərar olunmasını arzulayır. O, öz proqramını dinc yolla həyata keçirməyi üstün tuturdu, lakin, mübarizənin qeyri dinc formasını da inkar etmirdi.² O, rus inqilabı dövründə zəhmətkeşlərin fəal mübarizəsini alqışlayırdı və onların hər bir nailiyyətlərinə sevinirdi.

¹ «Bələdçi», Gəncə, 1988, səh.10.

² Politologiya, B.1991, səh.28.

GÖRKƏMLİ İCTİMAİ XADİM, ŞAIR VƏ RƏSSAM, JURNALİST ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏ

Azərbaycanda, ümumiyyətlə isə türk aləmində inqilabi-demokratik fikrin inkişafında mühüm xidmətləri olan, elm və mədəniyyətin görkəmli carçısı sayılan Əli bəy Hüseynzadə 1864-cü ildə Salyanda anadan olmuşdur. O, 1885-ci ildə Tiflisdə gimnaziyanı bitirərək, Peterburq universitetində, sonra isə İstanbul ali Tibb məktəbində təhsil almışdır. Əli bəyin 1889-cu ildə Türkiyədə «İttihad və tərəqqi» partiyasının yaradılmasında olduqca böyük rolu olmuşdur.

XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycana qayıdan Ə. Hüseynzadə 1905-ci ilin iyulunda H.Z. Tağıyevin maddi yardımını ilə Ə. Ağayevlə birlikdə Rusiya imperiyasında ilk gündəlik türkcə (Azərbaycan dilində) dərc edilən «Əkinçi» qəzetindən sonra «Həyat», «Kaspi», «Füizat» və.s. jurnallarda müdir və baş redaktor kimi işləmişdir. O, eyni zamanda «Müsavət» partiyasının dirçəldilməsində də fəal iştirak etmişdir.

Əli bəy «Məktəbi məxsusi», «Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir», «Yazımız, dilimiz və birinci ilimiz», «Siyasi fərasət» və.s. kimi sənətlərin müəllifi olmuşdur. Onun siyasi görüşləri xüsusi ilə də Türkcülüyə və millətçiliyə dair fikirləri və mülahizələri Y. Axcıya kimi tanınmış görkəmli mədəniyyət xadiminin 1928-ci ildə Türkiyədə çap olunan «Türkcülük» əsərində də yüksək qiymətləndirilmişdir. Mədəni və siyasi türkcülük hərəkatının Azərbaycanda ilk yayıcısı olan Əli bəy Hüseynzadə mədəniyyət sahəsindəki pantürkist çərçivəsindən kənara çıxan ilk azərbaycanlı olmuş, türkcülüyn bir ideya və siyasi cərəyan kimi yaranması və inkişafında böyük rolu olmuşdur. O, «Türkcülük» fikri ilə Ziya Göyalla (1876-1924) birlikdə M. Atatürkün «mənavi atası» sayılmışdır. O,

Trunaçılıq ideyasını, «Türkcülük, İslamlaşma və Avropalaşma» fikrini irəli sürmüşdür. Bu baxımdan Demokratik Cumhuriyyətin bayrağı məhz bu ideya əsasında təsis edilmişdir.

Ü. HACIBƏYOV VƏ AZƏRBAYCAN MİLLİ MUSİQİSİ

Azərbaycanın görkəmli inqilabçı demokratlarından biri, böyük bəstəkar və publisist Ü. Hacıbəyli (1885-1948) Əli bəy Hüseynzadə, M.Ə. Rəsulzadə, H.B. Zərdabi, Əhməd bəy Ağayev, C. Hacıbəyli və başqaları ilə yaxından tanış olduğdan sonra onların inqilabi demokratik fikirlərini Azərbaycanın istiqlalı uğrunda, rus imperiyası zülmünə qarşı mübarizədə nəinki müdafiə etmiş, hətta onların sıralarında fəal mübariz kimi çıxış etmişdir. O, 1905-1917-ci illərdən başlayaraq Azərbaycan xalqının müstəqilliyini qoruyan türkcülük, islamçılıq və müsəlmanlıq uğrunda ideoloji və tərbiyəvi xarakter daşıyan məqalələr və sonra bir sıra sənətlərlə çıxış etmişdir. O, «Açıq söz», «Kaspi», «Drşad», «Tərəqqi» qəzetlərində milli Azərbaycan hərəkatına dair gözəl çağırışlar edirdi.

Üzeyir bəy 1907-ci ildə Məmmədəmin Rəsulzadənin redaktəsi altında özünün «Türk-rus» və «Rus-türk» lüğətini çap etdirmişdir.

O, bir çox gözəl operalarının müəllifi idi. Azərbaycan milli musiqisi komediya janrı XX əsrin əvvəllərində yaranmışdır. Opera kimi bu janrın da yaradıcısı Ü. Hacıbəyov olmuşdur. Onun 1909-cu ildə yazdığı «Ər və arvad» musiqili komediyasının ilk tamaşası 1910-cu ildə Bakıda olmuş və bu tamaşa ilə Azərbaycan Musiqili Komediya Teatrının əsası qoyulmuşdur.

Azərbaycan professional musiqi sənətinin banisi Ü. Hacıbəyov «Azərbaycanda musiqi təhsili» adlı məqaləsində

musiqi mədəniyyətindən bəhs edərək yazırdı: «Azərbaycan türklərinin musiqi istedadı nə osmanlı türklərindən, nə də qonşuları iranlılardan heç də geri qalan deyildir». Ü. Hacıbəyovun təşəbbüsü və köməyi ilə 1921-ci ildə tariximizdə ilk dəfə Azərbaycan Dövlət Konservatoriyası yaradıldı. Bakıda musiqi texnikumunun təşkili məhz onun zəhmətinin gözəl nəticəsi idi. Beləliklə, sonralar Azərbaycan musiqisində yeni janrlar, kütləvi mahnı, romans, simfonik əsərlər meydana çıxır. Bu baxımdan «Koroğlu» operası milli operanın inkişafında yeni bir mərhələ idi. «Koroğlu» operası Azərbaycan hədudlarını aşmışdır. Bu opera Moskvada, Aşqabadda, Daşkənddə müvəffəqyyətlə göstərilmişdir. Azərbaycanın professional musiqisinin parlaq yüksəlişi Moskva dekadası günlərində uğurla nümayiş etdirildi. Onun yaradıcıları yüksək mükafata layiq görüldülər. Ü. Hacıbəyov, Şövkət xanım Məmmədovaya və Bülbülə SSRİ Xalq artisti fəxri adı verildi. Dahi bəstəkarımız Üzeyir bəyin adı ilə bağlı olan professional Azərbaycan musiqisi inamla irəliləyərək dünya musiqi mədəniyyətində öz mövqeyini möhkəmləndirdi, şöhrətləndirdi.

Mədəniyyətimizin qızğın qarçısı və təbliğatçısı Ü. Hacıbəyov Azərbaycanın mədəni ictimaiyyəti qarşısında çıxış edərək təkrar-təkrar deyirdi: «Avropadan geridə qalmayan şairlərimizi, yaradıcılarımızı, alimlərimizi bir-bəbir nişan verməklə xüsusi bir mədəniyyətə malik olduğumuzu əyani şəkildə aşkar etməliyik... Biz Avropaya çıxmalıyıq».¹

Üzeyir bəy sonsuz məhəbbətlə sevdiyi ana dilini xalqın varlığı üçün mühüm bir vasitə sayır və deyirdi: «Bir millətin ki, dili batdı, onda o millətin özü də batır, çünki bir millətin varlığına nisbəti vücud etməsinə səbəb onun dilidir».²

¹ «Azərbaycan» qəzeti, 1981-ci il, № 53.

² «Azərbaycan» qəzeti, 23 sentyabr 1993.

MÜSLÜM MAQOMAYEV

Müslüm (Əbdülmüslüm) Məhəmməd oğlu Maqomayev 18 sentyabr 1885-ci ildə Qroznı şəhərində anadan olub, 28 iyul 1937-ci ildə Nalçik şəhərində vəfat etmişdir (Bakıda dəfn olunub).

Azərbaycanın görkəmli bəstəkarı, dirijor, musiqi ictimai xadimi, Azərbaycanın əməkdar incəsənət xadimi (1936) Müslim Maqomayevin Qroznıda dəmirçilik edən atası nəslən indiki Qax rayonundan olmuşdur.

Maqomayev Qroznıda 2 illik şəhər məktəbini bitirdikdən sonra Qori müəllimlər seminariyasında oxumuşdur. O təhsil illərində (1899–1904) musiqiyə böyük maraq göstərmiş, burada ilk əsərlərini yazmış, Ü. Hacıbəyovla tanış olmuşdur. Seminariyanı bitirdikdən sonra 1905–1911-ci illərdə Şimali Qafqazda, Lənkəran şəhər məktəbində müəllimlik etmişdir. Maarifpərvər musiqi xadimi olan Maqomayev məktəbdə xor dram dərnəyi, orkestr təşkil etmiş bir çox xalq mahnılarını nota salmışdır. 1911-ci ildə Bakıya köçmüş Sabunçuda müəllim, Azərbaycan Opera-balet teatrında skripkaçı işləmişdir.

1912-ci ildən ömrünün axırına kimi opera tamaşalarına dirijorluq etmişdir. Onun ilk operası olan «Şah İsmayıl»-da (1916) musiqinin çox hissəsini muğamlar təşkil edirdi. Az müddətdə Azərbaycanda və şərqi aləmində böyük maraq doğuran və olduqca geniş yayılan «Şah İsmayıl» Azərbaycan opera sənətinin inkişafının tarixində çox əhəmiyyətli yer tutmuş və indi də tutur. Yaradıcılığının sonrakı illərində Maqomayevin bəstəkarlıq və ictimai fəaliyyəti üçün geniş imkanlar açılmışdır. 1920–1930-cu illərdə Azərbaycan xalq maarif komissarlığı incəsənət şöbəsinin və Azərbaycan radio verilişləri idarəsində

musiqi şöbəsinin müdiri, Azərbaycan Opera-balet teatrının direktoru, bədii rəhbəri və baş dirijoru vəzifəsində çalışmışdır. 1927-ci ildə M. Maqomayevin ümumi redaksiyası ilə «Azərbaycan türk el nəğmələri» jurnalı nəşr edilmişdir. M. Maqomayevin kiçik həcmli orkestr əsərləri simfonik musiqinin ilk nümunələrindəndir. «Azərbaycan çöllərində» (1928), «Azad olmuş Azərbaycan qızının rəqsi», «Dərviş», «Pişdərəməti cahargah» fantaziyaları (1930), «Pionerlər marşı», «Azərbaycan radiosu marşı», onun böyük yaradıcılıq müvəffəqiyyəti olan «Nərgiz» operası (1935), Azərbaycan musiqi teatrının inkişafında mühüm mərhələ təşkil edir. Bu əsər Sovet dövründə inqilabi mövzuda yazılmış ilk sovet operalarındandır.

Klassik opera ənənələri əsasında yazılmış «Nərgiz» operasının musiqi dili Azərbaycan xalq musiqi intonasiyaları ilə aşlanmışdır. «Nərgiz» 1938-ci ildə Moskvada keçirilən Azərbaycan Ədəbiyyatı və İncəsənəti dekadasında böyük müvəffəqiyyət qazanmışdır. M. Maqomayev həmçinin dram tamaşalarına («Ölümlər», 1905-ci il), sənədli filmlərə («Azərbaycan incəsənəti» və s.) yazılan musiqinin müəllifidir. O, 300-dən artıq xalq mahnı və rəqslərini nota salmışdır.

Qədirbilən Azərbaycan xalqımız böyük bəstəkar və ictimai xadim Müslüm Maqomayevin hər il xatirəsini yad edir. Azərbaycan Dövlət Filarmoniyası və Bakı küçələrindən biri onun adını daşıyır. M. Maqomayevin ölməz sənəti indi onun nəvəsi görkəmli Azərbaycan müğənnisi, SSSR –i Xalq Artisti, «Qırmızı əmək bayrağı» ordenli Maqomayev Müslüm Məhəməd oğlu tərəfindən böyük şöhrəflə davam etdirilir.

SƏXAVƏTLİ VƏ MƏRHƏMƏTLİ İNSAN, MƏŞHUR MESENAT VƏ MAARİFÇİ

Sərvət və səxavət sahibi Hacı Zeynalabdin Tağıyev 101 il yaşadığı şərəfli ömrünün sonuna qədərki dövründə millət naminə gördüyü əvəzsiz işlər bu gün çoxlarına məlumdur. Bununla yanaşı onun öz dövründə də hər yerdə qiymətləndirilmişdir. Sənədlər göstərir ki, ən çətin məqamlarda adamlar Hacıya pənah aparmış, ona müraciət edib, kömək istəmişlər və heç zaman naümid olmamışlar.

Azərbaycan xalqının görkəmli oğlu haqqında çox yüksək təriflər söylənilmiş, məqalələr yazılmışdır. Lakin, H.Z. Tağıyevin şəxsiyyəti, milli mədəniyyətimizin inkişafında xidmətləri barədə ən obyektiv sözü N. Nərimanov demişdir. Əlbəttə, H.Z. Tağıyevin heç də milyonçu olduğuna görə deyil, hər şeydən əvvəl «insan», millətə və vətənə olan xidmətlərinə, milli qeyrəti, vətənə məhəbbəti, insan hümmətinə, xalq üçün məktəblər, qiraətxana və xəstəxanalar açmaq, kitablar çap etdirmək, mətbuat yaratmaq, teatr binası tikdirmək və digər xeyriyyə işlərinə görə təqdir edir, onu qeyrətli və fədakar insan adlandırdı.

«Bu zati möhtərəm qiyməti insanı həqiqətən heyran edir. Təəccüblüsü budur ki, 18 il bundan müqəddəm Bakıda Hacıdan dövlətli şəxslər olubsa da, hal-hazırda varsa da Bakıda teatrın əvvəlinci binasına qoyan hörmətli Hacı olubdur».¹

N. Nərimanov Hacınin Bakıda qızlar məktəbi açmasını xalqın gələcəyi, gələcək anaların tərbiyyəsi ilə əlaqədar tədbir kimi xüsusi qiymətləndirmişdir. O, Hacınin xeyriyyə işlərindən söhbət açaraq deyirdi ki, «Cəmiyyəti xeyriyyə mədəniyyətli

millətlərdə çoxdur», xeyriyyə işləri hər bir millətin mədəni səviyyəsinin mühüm göstəricisidir. N. Nərimanov Hacı qeyrətli, xeyrixah vətəndaş, fədakar insan adlandırmaqla bildirdi ki, Hacı həmişə qeyrətli insanların ürəyində yaşayacaqdır.²

Z. Tağıyev öz xalqının tərəqqisi, maariflənməsi, mədəniyyətinin inkişafı yolunda mühüm işlər görmüşdür.

O, 1905-ci ildə müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinin əsasını qoymuşdur. Bakıda açılan ilk müsəlman qızlar məktəbi, «Qadınlar üçün müəllim kursları», «Səadət» məktəb tikintisi, toxuculuq fabrikinin işçiləri üçün məktəbin inşası, Mərdəkanda bağçılıq məktəbi, xaricdə və Rusiyada təhsil alan tələbələrə maddi yardım onun Azəri xalqına böyük xidməti idi.³ Məsələn, N. Nərimanov, M. Əzizbəyov, Q. Qarabəyov, R. Axundov və s. məhz onun köməyi ilə təhsil almışlar.

O, Qurani-Kərimin çapına çalışmış, «Kaspi», «Həyat», «Tərcüman» qəzetlərini və «Füyuzat» jurnalını öz vəsaiti hesabına maliyyələşdirmişdir.⁴ M.F. Axundov, N. Nərimanovun, N. Vəzirovun, S.Ə. Şirvaninin əsərlərinin ilk külliyyatını, M. Hədinin ilk kitabını, M.Ə. Rəsulzadənin, Ü. Hacıbəyovun, Əli bəy Hüseynzadənin, Soltan Məcid Qənizadənin və s. ziyalıların əsərlərinin çapı üçün xeyli vəsait ayırmış və bir çox mədəni-maarif ocaqlarının və ilk teatr binasının tikintiləri məhz onun adı ilə bağlı idi. N. Nərimanovun Hacı Zeynalabdin Tağıyevə həsr etdiyi kitabında qeyd edir ki, bir allah şahiddir ki, xalqın köməkliyi ilə qazandığı milyonları xalqın yolunda sərf edirdi.⁵

Hacı susuz Bakıya şollar suyu gətirdi, bütün müsəlman

Şərqiində ilk qız gimnaziyası yaratmaq üçün yüz min manatlarla pul xərclədi, yol çəkdi. Bir sözlə, öləndən gələn köməyi xalqından əsirgəmədi. Hacı mənasız yaşamadı, sərvətin vətənin, millətinin dirçəlişi naminə sərf etdi, daim Azərbaycanın tərəqqisi, xalqının xoşbəxtliyi uğrunda çalışdı. Hacı düşünürdü ki, gec-tez xalq həqiqəti biləcək, bunu olduğu kimi xatırlayacaq və onu yad edəcəklər. Onun düşüncələri indi Azərbaycan müstəqil demokratik yolu seçdiyi bir zamanda qədərbilən Azərbaycan xalqı tərəfindən qiymətləndirilmişdir. Azərbaycanın görkəmli yerlərində onun heykəli ucaldılmış və onun adı əbədiləşdirilməkdədir.¹

Xalqımızın yetişdirdiyi şəxsiyyətlərin adları həmişə bir xeyriyyəçi kimi hörmətlə yad edilir. Onlardan biri də böyük zəhmətlə şöhrətlənmiş adi bir saman satanın oğlu Musa Nağıyevdir. O, «Cəmiyyəti-xeyriyyə» üçün şəhər mərkəzində əzəmətli, «İsmailiyyə» binasını ucaltmağına, realni məktəbin, «Semaşko» xəstəxanasının binasının tikilməsinə, Bakı su kəmərinin çökilməsinə xeyli pul verdiyi üçün və digər çoxlu xeyriyyə işləri gördüyünə görə xalq onu hörmətlə yad edir.²

C. MƏMMƏDQULUZADƏ VƏ AZƏRBAYANDA MİLLİ MƏDƏNİYYƏTİN İNKİŞAFI

Azərbaycan mədəniyyətinin ən yaxşı nümayəndələrindən biri, xalqın ölməz oğlu C. Məmmədquluzadə bütün İslam Şərqiinin aynası ola bilmişdir. Azərbaycan ictimai fikir tarixində «Əkinçi» qəzeti ilə başlayan mütərəqqi ənənəni, «Molla Nəsrəddin» özünəməxsus bir üsulla inkişaf etdirdi. Jurnal

¹ Yəni orada

² Manaf Süleymanov. «Ağa Musa Nağıyev», B. 1994, səh.3

¹ «Dalğa» qəzeti, 5 noyabr 1991.

² Yəni orada

³ Manaf Süleymanov. «Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim» B.1989, səh.119.

⁴ «Dalğa» qəzeti, 25 mart 1991.

⁵ M. İsmayilov, M. İbrahimov, «El atası» B.1994, səh.46

xalqının dözülməz həyatı, dövlətin müstəmləkəçilik siyasəti, beynəlxalq irtica, millət, din, dil, qadın azadlığı, məktəb və maarif kimi mühüm məsələlərdən yazırdı. Ədib yazırdı: «Bizim birinci işimiz, birinci vəzifəmiz dərin yuxuda olan İslam milləti idi. Bizim qabağımızda dağ kimi duran istibdad, Şərq istibdadı və Şərq qaranlığı idi. Jurnal inqilabı demokratik fikrin yayılması, mütərəqqi mədəniyyət və ədəbiyyatın inkişafı, məktəb və maarifin tərəqqisi uğrunda mübarizəyə böyük təkan verdi». «Molla Nəsrəddin» jurnalının təsiri ilə çıxan «Bəhlul» (1907), «Zənbur» (1909-1910), «Arı» (1910-1911), «Kəmiyyət» (1912), «Məzəli» (1914-1915) kimi mətbuat orqanları həmin ədəbi məktəbin nümunəsidir. C. Məmmədquluzadə böyük bir ədəbi məktəbin başçısı, realist satirik jurnalın redaktoru kimi hər cür ədəbi hadisələrə öz münasibətini bildirirdi.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin bərqərar olduğu ilk illərdə mədəni həyatda mühüm bir vəzifə köhnə əlifbanın dəyişdirilməsi idi. Bakıda yaradılan yeni əlifba komitəsinin fəal üzvlərindən biri olan C. Məmmədquluzadə ilk dövrdən başlayaraq jurnalda yeni yazılar verir və onu təbliğ edirdi. O, ümumiyyətlə 1932-ci ilə qədərki mədəni həyatın bütün sahələrində fəal iştirak etmişdir.

C. Məmmədquluzadənin kəskin tənqidi, realizmi, öldürücü satirası yalnız zülm və istibdada qarşı deyil, eyni zamanda cəhalət, zülm, nadanlıq və mədəniyyətsizliyə qarşı da çevrilmişdir. O deyirdi: «Əhalisi savadsız və cahil olan bir məmləkətdə ədalət və hüquqdan danışmaq gülüncdür, elmsiz, cəhalət və mədəniyyətsizlik içərisində qalmış min cür mövhümi xəyal və fikirlərin əsiri olmuş bir adam nə xeyrini, nə şərini, nə də vətəndaşlıq borcunu başa düşə bilər, savadsız, elmsiz insan kordur».

C. Məmmədquluzadə ədəbi tənqid və təbliğ teatrının da fəal yaradıcılarından olmuşdur. O, H. Cavid, M.S. Ordubadi və A. Şaiqlə bərabər fəxri münəvver heyətinin üzvü seçilmişdir.

1883-84-cü illərdə Naxçıvanda təşkil olunmuş ilk teatr tamaşasında gənc tələbə Məmmədquluzadə aktyor kimi iştirak edir və az sonra teatrın təşkilatçısı olur. Onun ilk hekayəsi «Poçt qutusudur». 1905-ci ildə hekayə kitab şəklində çap edildi. Azərbaycan böylərinin tüfeyli həyatını, rəzilliyini dərinlən açıb ifşa edən «Qurbanəli bəy» (1907), «Quzu» kimi qüvvətli satirik hekayələr, qadın əsarətinə qarşı olan «Fatma xala» (1906), «Konsulun arvadı» (1918) və s. novellalar həmin dövrün məhsulu idi.

Azərbaycan dramaturgiyası tarixində Axundovdan sonra yaradıcılıq vüsəti, ədəbi təsir dairəsinin genişliyi ilə ikinci böyük yaradıcı C. Məmmədquluzadədir. Klassik bir satira kimi «Ölülər ideyası» ümümbəşəri və əbədidir. Onun müəllifini düşündürən adamların maddi yoxsulluğu deyil, mənəvi yoxsulluq, şüur, ağıl şikəstliyi idi. Bu cəmiyyətin əksəriyyətini donuq şüurlar, müstəqil düşünməyib yaşayanlar, mənəvi və ruhən «ölülər» təşkil edir.

«Anamın kitabı» dramı (1919-1920) Azərbaycan xalqının varlığını, inkişaf yolunu və ənənələrini əks etdirən dərin rəmzi mənə daşıyır. Ədib göstərir ki, «vətən ətrafa nur, bərəkət saçan bir günəşdir. Vətən övladları isə bu günəşin ətrafında fırlanan soyqarələrdir, soyqarələr günəşdən üzümədikləri kimi, vətən övladları da fikrən, ruhən hər zaman yurdları ilə bərabər olmalıdır».¹

Heç bir tərbiyə, heç bir mədəniyyət, heç bir mühit vətən övladını ayırtmamalıdır. Daha doğrusu, insan müxtəlif mədəniy-

¹ ASE, VI cild, B.1980, səh.455.

yət mərhələlərini adlandıqca vətənə daha artıq bağlanır. Ədibə görə mədəniyyət insanı xalqa yaxınlaşdırır. Mədəniyyətin həqiqi qayəsi millətə insanı xalqa yaxınlaşdırır. Mədəniyyətin həqiqi qayəsi millətə faydalı olmaqdır. Ədib mədəni-maarif ocaqlarının yaradılmasına xüsusi səylə çalışır, xalqın siyasi-ictimai, mədəni şüurunun inkişafı üçün zəruri olan tədbirlərin həyata keçirilməsi uğrunda mübarizə aparırdı.

C. Məmmədquluzadə savadsızlığı tezliklə aradan qaldırmaq üçün daha çox məktəb, klub, teatr, kitabxana təşkil etməyi, burada işləmək üçün yeni fikirli müəllim, mədəniyyət işçiləri hazırlamağı təxirəsalınmaz vəzifə kimi irəli sürürdü. O, özünün bir sıra satirik, yumoristik felyetonlarında bu məsələyə laqeyd olan təşkilatları kəskin tənqid edirdi. Maarif və mədəniyyət sahəsindəki nöqsanlarımıza açıq gözlə baxan, onları vaxtında ləğv etməyə çalışan bir şəxs idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi dırnaqarası ədəbiyyatşünaslar, yazıçı və tənqidçilər mədəni inqilabın xalqın istək və arzusu ilə bağlı cəhətlərini dərk etmədiklərinə görə ciddi nəzəri nöqsanlara yol verərək mədəni irsimizi müdafiə etmirdilər. Onlar iddia edirdilər ki, güya fars (İran) musiqisi (Şikəstə, Bayatı-Qacar, Şur və s.) qətiyyən Azərbaycanın tələblərinə cavab vermir və onlara yaddır. Eyni zamanda xalq çalğı alətlərinin də şöhrətinə göz yumur, ondan imtina etməyə çağırırdılar. C. Məmmədquluzadənin xidmətlərindən biri də budur ki, o milli mədəniyyətimizi rədd edənlərə, vəzifələrindən asılı olmayaraq güzəştə getməmiş, onların səhvlərini kəskin tənqid etmiş, Azərbaycan xalq çalğı alətlərini, o cümlədən tarı müdafiə edib, onu şərəfləndirmişdir.

Azərbaycan xalqı «Molla Nəsrəddin»in mədəniyyət, maarif və ədəbiyyatımızın inkişafı sahəsində xidmətlərini heç

vaxt unutmamış və unutmayacağını göstərməkdədir. C. Məmmədquluzadənin dramları, komediyaları, hekayələri və onun ideyaları bu gün də canlıdır, müasirdir və bu günlə həmfikiridir.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda mədəniyyətin və maarifin inkişaf etdirilməsində Ə. Hüseynzadə və A. Ağayevin xüsusi rolu olmuşdu. Ə. Hüseynzadə 1905-ci ilin iyulunda, H.Z. Tağıyevin maddi yardımı ilə Ə. Ağayevlə birlikdə rus imperiyasında ilk gündəlik türkcə qəzetin mətbuat tarixində, mədəni həyatımızda «Əkinçi»dən sonra ən böyük hadisələrdən biri olan «Həyat»ın nəşrinə başlamışdır. Bir müddət «Kaspi» qəzetində də redaktor olan tanınmış nəşir «Həyat» bağlandıqdan sonra, yenə Hacınin himayəsi ilə 1906-cı ilin noyabrından 1907-ci ilin sonlarınaqədər çap olunan «Füyuzat» jurnalında müdir və baş redaktor işləmişdir.

Mədəni və siyasi türkçülük hərəkatının Azərbaycanda ilk yayıcısı olan Ə. Hüseynzadə, Ə. Ağayev mədəniyyət sahəsindəki pantürkizm çərçivəsindən kənara çıxan ilk Azərbaycanlılar olmuş, türkçülüynün bir ideya-siyasi cərəyan kimi yaranması ilə birlikdə çox böyük rol oynamışlar.

M.Ə. RƏSULZADƏ VƏ AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİ

Azərbaycan mədəni quruculuq və ictimai fikir tarixində M.Ə. Rəsulzadənin müstəsna yeri vardır. O, Azərbaycanda azadlıq mübarizəsinin lideri olmaqla yanaşı, gözəl yazıçı, jurnalist və elm adamı kimi də məşhurlaşmışdır. O, ilk yazısını 1903-cü ildə Tiflisdə Şaxtaxtinskiyin çıxardığı «Şərqi rus» adlı gündəlik qəzetdə yazmışdır.

1905-ci ildə Əli bəy Hüseynzadə və Əhməd bəy Ağayevin çıxardığı «Həyat», «Füyuzat», «İrşad» və «Tərəqqi» jurnal və qəzetlərində çıxış etməklə yanaşı radikal siyasi fəaliyyətə başlamış, sonralar 1905-1907-ci illərdə sol cərəyanı təmsil edən «Hümmət», «Təkamül», «Yoldaş» jurnallarının tanınmış əməkdaşlarından biri olmuşdur. O, Tehrandə ilk dəfə nəşr olunan «Yeni İran» adlı gündəlik qəzet buraxmış və onun baş redaktoru olmuşdur. O, 1911-ci ildə «Türk yolu» jurnalına Azərbaycan xalqının istiqlal mübarizəsinə dair bir çox sanballı məqalələr yazmışdır.¹

Azərbaycan Dövlət Universitetinin yaranmasında Rəsulzadənin böyük xidməti vardır. 1920-ci il üçün tarix-filologiya fakültəsində «Osmanlı ədəbiyyatı» tarixindən dərslər demiş, 1920-ci ildə «Müsavət» adlı kitabı çapdan çıxarmışdır.

Rəsulzadə «Yeni Qafqaziya» qəzetində (1927) Mir Cəfər Bağırovun Zaqafqaziya Su Təsərrüfatı İdarəsinin başçısı təyin olunması münasibəti ilə yazmışdır. «Azərbaycan xalqının cəlladı Bağırovu su təsərrüfatına başçı qoymuşlar, zənn edirəm ki, Zaqafqaziya çaylarının suları ona Azərbaycan oğullarının qanına bulaşmış əllərini yuyub təmizləməkdə kömək edə-cəkdir».²

Rəsulzadənin redaktorluğu ilə Berlində «İstiqlal» (1932-34) qəzeti və «Qurtuluş» jurnalı çıxırdı. 1933-cü ildə onun Berlində «Azərbaycan Respublikası haqqında bəzi qeydlər» adlı kitabı çap edilir.

Onun «Əsrimizin Səyavuşu» 1947-ci ildə Ankaraya köçən M.Ə. Rəsulzadənin «Azərbaycanın kultür dərnəkləri», «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı» (1949), «Çağdaş Azərbaycan

tarixi» (1915), «Azərbaycan şairi Nizami» (1951), «Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti» adlı kitabları ictimai fikrin inkişafında çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

Böyük ədib, ictimai xadim olan M.Ə. Rəsulzadənin adı bir istiqlal mübarizi və gözəl insan kimi bütün dünyada məşhurdur. Azərbaycan xalqı və bütün türk dünyası onun adını əbədiləşdirir.

N. NƏRİMANOVUN MƏDƏNİYYƏTİMİZİN TƏRƏQQİSİNDƏ ROLU

Azərbaycan mədəni quruculuğu və ictimai fikir tarixinin inkişafında Nərimanovun misilsiz xidməti olmuşdur. O, xalqın mədəni geriliyinə, onun inkişafına mane olan çarizmin siyasətinə qarşı mübarizə aparmış, mədəniyyətin dirçəlməsi üçün dərslilər yaradılmasının fəal təşkilatçısı olmuşdur. 1899-cu ildə hələ Bakı gimnaziyasının müəllimi işləyərkən bir ildə 3 dərslik tərtib edir. Həmin ildə çap olunan «Türk-Azərbaycan dilinin müxtəlif sərf-nəhvi», «Müsəlmanlar üçün müəllimsiz rus dilini öyrənməkdən ötrü kitabça» və s. kitabları böyük əhəmiyyətə malik idi.

N. Nərimanovun fəaliyyətində əsas yer tutan bir problem də milli mətbuatın yaranması məsələsi idi. O, xalqın tərəqqisində və mədəniyyətinin yüksəldilməsində mətbuatın güclü silah olduğunu dəfələrlə söyləmişdir.

Onun «Sövsat», «Təzə xəbər», «Məktəb» kimi jurnal və qəzet yaratmaqla bağlı ideyası gələcəkdə pedaqoji mətbuatın inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

N. Nərimanov elmə xüsusi əhəmiyyət verərək, hələ 1899-cu ildə «Teatr barədə bir neçə söz» adlı məqalədə yazırdı:

¹ Hüseyn Baykara. «Azərbaycan İstiqlal mübarizəsi tarixi» B. 1992, səh.190.

² «Azərbaycan Demokratik Respublikası», Bakı, 1990, səh.28.

«Hansı millət ki, qabağa gedib, tərəqqi edibdir, ancaq elmin gücünə xoşbəxt olubdur». Onun təkidi və məsləhəti ilə elmi cəmiyyət təşkil edildi.

Azərbaycan xalqının inkişafında maarifin və mədəniyyətin rolunu yüksək qiymətləndirən N. Nərimanov deyirdi: «Bizi ancaq məktəb nadanlıqdan xilas edə bilər».

Respublikada müxtəlif ixtisaslar üzrə ali məktəblərin və ixtisas məktəblərinin təşkili N. Nərimanovun adı ilə bağlı idi. Onun təşəbbüsü ilə universitetin şorq şöbəsi əsasında şorq fakültəsinin yaranması haqqında məsələ qaldırılmışdır. Ç. İldırım adına Azərbaycan Mühəndis Texniki Universitetinin təsis edilməsi haqqında dekret N. Nərimanovun imzası ilə verilmişdir.

Şəxsən o, universitetin təşkilinə, maddi-texniki bazasının möhkəmlənməsinə, professor, müəllim heyəti ilə təmin edilməsinə böyük əhəmiyyət verirdi.¹

Bundan əlavə N. Nərimanovla D. Bünyadzadənin imzaladıqları 1921-ci il 65 № -li dekret əsasında Bakıda ali musiqi təhsilli məktəb təşkil edilmiş və bununla da Azərbaycan Respublikasında dövlət musiqi təhsili quruculuğunun əsası qoyulmuşdur. O, Azərbaycan teatrının ideyaca sağlam bir istiqamətdə inkişaf etməsində, teatrda səhnə realizmi tələblərinin həyata keçirilməsində böyük təşkilatçılıq işi aparmışdır. Onun təşəbbüsü ilə «Müsəlman» dram ittifaqı təşkil edilir. Nərimanovun rəhbərliyi və İsmayıl Rüstəmovun, H. Sarabskinin, M. İsmayılın iştirakı ilə onun nizamnaməsi hazırlanır.

1920-ci ildə N. Nərimanovun imzası ilə verilən dekret əsasında Azərbaycan ərazisində olan bütün teatrlar milliləşdirilir. Onun təşəbbüsü ilə 1923-cü ildə təşkil edilən teatr

texnikumu Şorqda ilk teatr məktəbi olur.

N. Nərimanovun qayğısı ilə respublikada bir sıra rəsəməliq məktəblərinin əsası qoyulur. Onun zəhməti ilə Azərbaycanda kino, fotokino idarəsi, fabriki təşkil olundu. Burada ölkənin xalq təsərrüfatına aid kinofilmlər və kinojurnallar buraxılmağa başlandı. 1923-28-ci illərdə buraxılmış «Qız qalası», «Bismillah», «Bayquş» filmləri və jurnalları Azərbaycan kino fabrikinin ilk məhsulu idi. Azərbaycan Dövlət Muzeyi onun göstərişi ilə yaradılmışdır. Ədibin adı hal-hazırda bütün ölkələrdə məşhurdur.¹ 1977-ci ildə Ulyanovsk şəhərində Nərimanovun adına prospekt, 1983-cü ildə Gürcüstanın Marneuli şəhərində N. Nərimanovun abidəsi qoyulmuşdur. Tatarstan və Həştərxanda Nərimanovun adına qəsəbə, Özbəkistanda isə «Nərimanov» adlı şəhər var.

GÖRKƏMLİ ƏDİB, MƏDƏNİYYƏT CARÇISI

Hər bir xalqın həyatında tarix səhifələrində həkk olunmağa layiq anlar, hadisələr baş verir. 1918-ci ilin sentyabr ayında ana dilimizdə „Azərbaycan“ (1918-1920) qəzetinin nəşrə başlanması da belə unudulmaz hadisələrdən biridir. Bu qəzetin ilk 4 nömrəsi Gəncədə, qalan sayları isə Bakıda buraxılmışdır. „Azərbaycan“ ictimai-siyasi, ədəbi və iqtisadi qəzet idi. Bu qəzetin ilk redaktorlarından biri Ceyhun bəy Hacıbəyov olmuşdur.²

Çoxsahəli fəaliyyəti ilə təkcə Azərbaycanda deyil, Qərbi Avropada da yaxşı tanınan görkəmli ədib siyasi və ictimai

¹ ASE, VII cild, Bakı, 1983, səh. 227.

¹ Yeno orada.

² „Azərbaycan“ qəzeti, 20 sentyabr 1993.

xadim Ceyhun bəy Əbdülhüseyn oğlu Hacıbəyli 1891-ci ilin fevralında Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. O, ibtidai təhsilini məşhur jurnalist və incəsənət xadimi Həşim bəy Vəzirovun (1866-1926) müdir olduğu məktəbdə, orta təhsilini isə Bakıda almışdır. Gənc Ceyhun musiqinin incəliklərinə dərinlən bələd olsa da, sonradan bəstəkarlıqla məşğul olmamış, öz sənətinin dalınca getmişdir. 1908-ci ildə o, Üzeyir bəylə birlikdə Əlibəy Hüseynzadənin (1864-1914) müdir olduğu „Səadət“ məktəbində müəllim vəzifəsində işləmişdi.¹

Sonra Ceyhun bəy milyonçu M. Muxtarovun vasitəsi ilə Peterburq Universitetinin hüquq fakültəsinə daxil olmuşdur. Bir il orada oxuduqdan sonra Parisə gedərək təhsilini Sorbonna universitetində davam etdirir.

Ceyhun bəy Hacıbəylinin həmin vaxtlarda Parisdən göndərdiyi bir çox məqaləsi Bakıda rus dilində çıxan qəzetlərdə çap olunmuşdur. Bunlardan „Baku“ qəzetində (1909) dərc olunmuş „Müsəlmanlar və incəsənət“ məqaləsində olduqca aktual məsələlərə toxunmuşdur. O, „Leyli-Məcnun“ operasının yaranması və ilk tamaşası haqqında Fransa mətbuatında çıxış etmiş, Qərbi Avropa xalqlarına həmin gözəl Azərbaycan operası haqqında geniş məlumat vermişdir.

Onun müsəlmanların həyat tərzinə aid „Kaspi“ qəzetində çap olunmuş məqalələri oxucularda buna maraq doğururdu. Müəllif „Azərbaycanın gülləri“ adlı məqaləsində (1911) Qarabağ şairlərindən Ağabəyim ağa, Aşıq Pəri, Gövhər ağa, Fatma xanım Kəminə və Xurşudbanu Natəvan haqqında söhbət açır, onların yaradıcılığını yüksək qiymətləndirirdi. Bu məsələ Fransa mətbuatında da eyni ilə çap olunmuşdur.

¹ Azərbaycan Demokratik Respublikası, Bakı, 1990, səh.46

Ceyhun bəy 1918-ci ilin dekabrında görkəmli siyasi və ictimai xadim Əlimərdan bəy Topçubaşovun (1862-1934) rəhbərliyi altında Azərbaycan Respublikası nümayəndələrinin tərkibində məsləhətçi kimi 1919-cu ildə açılacaq Versal sülh konfransında iştirak etmək üçün Parisə yola düşdü. Parisdə Ceyhun bəy Hacıbəylinin fransız dilində „İlk müsəlman respublikası Azərbaycan“ (1919) adlı kitabı çapdan çıxmışdır. Həmin ildə Ceyhun bəyin Parisdə „Revyu de Monde muzulman“ jurnalında 1918-ci ildə Bakıda daşnak qoşun hissələri tərəfindən, eləcə də Şamaxı, Kürdəmir, Quba və Xaçmazda xeyli azərbaycanlı əhəlisinin qırılmasını kəskin ifşa edən məqaləsi çap olunmuşdur.¹

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra vətəne qayıtmayan Hacıbəyli Parisdə „Arşın mal alan“ı fransız dilinə tərcümə etmiş və onu həmin ildə tamaşaya qoymuşdur.

1928-ci ildə nəşr etdirdiyi „A. Bakıxanov“ məqaləsində Azərbaycan tarixşünaslığı və arxeologiyasının banisi, ensiklopedik biliyə malik Abbasqulu ağa Bakıxanovu fransız oxucularına tanıtməyə çalışmışdı.

Onun 1905-1910-cu illər Azərbaycan mətbuatı tarixinə dair çap olunmuş məqaləsi isə xalqımızın mədəniyyətini öyrənən Qərbi Avropa alimləri üçün istiqamətverici rol oynamışdır.²

1933-cü ildə C. Hacıbəylinin „Qafqaz Azərbaycanın Qarabağ dialekti“ adlı elmi məqaləsi Azərbaycan və Avropa dilçiləri üçün indi də çox əhəmiyyətlidir.

Məşhur fransız şərqşünasları A. Beniçsen və Ş. Lemers Kelkejeni 1964-cü ildə Parisdə fransız dilində nəşr etdirdikləri

¹ Azərbaycan Demokratik Respublikası, Bakı, 1990, səh.198.

² Azərbaycan Demokratik Respublikası, Bakı, 1990, səh.198.

„Rusiyada 1920-ci ilə qədər çıxan müsəlman mətbuatının tarixi“ adlı əsərin müqəddiməsindən məlum olur ki, Azərbaycan mətbuatına dair fəslin hazırlanmasında Hacıbəyli də iştirak etmişdir.

Ceyhun bəy Hacıbəyli 1962-ci ildə oktyabrın 22-də 71 yaşında Parisdə vəfat etmişdir və orada da dəfn olunmuşdur.¹

İndi Azərbaycan xalqı hər il öz doğma oğlunun xatirəsini yad edir və uzaqlarda olsa da, bir çoxu onun qəbrini ziyarət edirlər.

YUSİF VƏZİR ÇƏMƏNZƏMİNLI

(1887-1943)

Azərbaycan tənqidi-realist ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri, Yusif Vəzir Çəmənşəminlinin ölkədə mədəni quruculuq və ictimai fikir tarixində xüsusi yeri vardır.

İbtidai və orta təhsilini Şuşa və Bakı realni məktəblərində alan, 1915-ci ildə Kiyev institutunun hüquq fakültəsini bitirən Y. Çəmənşəminlinin Qarabağ piri və dini ocaqlarını tənqid edən ilk məqaləsi 1906-cı ildə „Molla Nəsrəddin“ jurnalında dərc olunmuşdur. 1907-ci ildən Bakıda dövrü mətbuatda hekayə, publisistik məqalə və felyetonlar çap etdirmişdir.

1915-1925-ci illərdə xaricdə (İstanbul və Parisdə) yaşamış, 1926-cı ildə Sovet Azərbaycanına qayıtmış və burada bədii və elmi yaradıcılıqla məşğul olmuşdur.

Çəmənşəminlinin Azərbaycan ədəbiyyatının, xüsusən roman janrının təşəkkül və inkişafında mühüm xidməti olmuşdur. „Studentlər“, „1917-ci ildə“ romanlarında çarizm dövründə

Azərbaycanda tələbələrin ağır həyatı, ictimai ideyaları, inqilabi mübarizədə iştirakları təsvir olunur. Onun „Qızlar bulağı“ (1934) sovet romanı tarixində öz orijinallığı ilə fərqlənmişdir.

Azərbaycan tarixi-fəlsəfi romanının ilk nümunəsi olan bu əsərdə sülhün, zəhmətin və dinc yaşamağın təbliği aparıcı mövzudur. Romanda Azərbaycan tarixi, mifologiyası və folklor materialları əsasında ulu babalarımızın həyat təcrübəsi, mənəvi-axlaqı, mədəniyyəti, fəlsəfi görüşləri, yaşayış tərzi, xalq adət-ənənələri əksini tapmışdır. Azərbaycan tarixi romanının klassik nümunəsi sayılan „Qan içində“ əsərində Çəmənşəminli Qarabağ xalqını Azərbaycanın rəmzi kimi göstərmişdir. Romanda XVIII əsrin II yarısında Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatı təsvir olunmuş, M.P. Vaqifin surəti yaradılmışdır.

Y.V. Çəmənşəminli həm də geniş diapazona malik görkəmli alim idi. O, 10-dan artıq Şərq və Avropa ölkələrinin dillərini bilirdi.² Çəmənşəminlinin tarixə, folklorla, ədəbiyyat tarixinə, etnoqrafiyaya, mədəniyyət tarixinə dair tədqiqatları, məqalələri bu gün də öz elmi əhəmiyyətini saxlamaqdadır.

„Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər“ kitabı İstanbulda (1919) və Parisdə (1922) çap olunmuşdur. O, həm də görkəmli diplomat və ictimai xadim idi. Çəmənşəminli ADR-in fəaliyyəti illərində Azərbaycanın Türkiyədə səlahiyyətli nümayəndəsi kimi respublikanı təmsil etmişdir. Onun adına Azərbaycanda, xüsusən Bakıda, Şuşada küçə, məktəb və kitabxanalar vardır.

¹ „Azərbaycan“ qəzeti, 28 sentyabr 1993-cü il.

² ASE, X cild, 1997 səh.340

İkinci mövzu AZƏRBAYCAN ZİYALILARININ MƏDƏNİYYƏTİN İNKİŞAFINDA APARICI ROLU

Qərbi və Şərqi bir çox ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanda da qədimdə, orta əsr və yeni dövrlərdə hərtərəfli inkişaf etmiş görkəmli ziyalılar yetişmişdir. Məsələn, feodalizm dövründə İ. Bəhmənyar, Əcəmi Naxçıvani, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Nəsimi, Füzuli və başqaları təkcə Azərbaycanda deyil, bir çox başqa ölkələrdə də məşhur idilər. Marağa Astronomiya rəsədxanası görkəmli alim Nəsirəddin Tusinin təşəbbüsü ilə yaradılmış, onun əsərləri Yunan dilinə tərcümə edilmişdir. XVI əsrdə „Dar-uş Şəfadi“də müalicə aparmaqla yanaşı, 6-7 min tələbə də təhsil alırdı. Azərbaycanda kapitalizmin inkişafı ilə əlaqədar ziyalılardan sayı artmağa başladı. M.F. Axundov, A.A. Bakıxanov, H.B. Zərdəbi, Ə.B. Hüseynzadə və başqa bu kimi qabaqcıl ziyalılar yetişdi.

Azərbaycanda yeni tipli ziyalılardan yaranması və inkişafı sonrakı dövrlərdə baş vermişdir. Elmi-texniki tərəqqinin yüksəlişi Azərbaycanda xalq təsərrüfatının bir çox sahələrində yüksək ixtisaslı mütəxəssis ziyalılardan yetişməsinə səbəb olmuş və ümumiyyətlə, keçmiş illərə nisbətən ziyalılardan sıralarında kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri özünü göstərmişdir. Məsələn, 1930-cu illərdə Azərbaycanın ali məktəbləri 3869 nəfər mühəndis, iqtisadçı, müəllim, incəsənət işçisi və kənd təsərrüfatı mütəxəssisi hazırlamışdır. Artıq 1941-ci ildə Azərbaycanda ziyalılardan sayı 48 min nəfərdən çox olmuşdur.¹

Ali təhsilli ziyalı kadrların hazırlanmasına Moskva,

Sankt-Peterburq, Kiyev, Kazan və s. şəhərlərin mühüm xidmətləri olmuşdur. Azərbaycanda ziyalılardan ideya mətinliyi, işgüzar və siyasi fəallığı, onların yeni müstəqil demokratik cəmiyyət quruculuğundakı rolu daha da yüksəlmişdir.

Respublikanın ziyalı ordusu ikinci dünya müharibəsi illərində kütləvi-siyasi işdə fəal iştirak edirdilər. Azərbaycan ziyalılarının ölkənin hərbi qüdrətinin möhkəmləndirilməsinə ciddi kömək etdilər. Azərbaycanın elmi işçiləri, mühəndisləri, texnikləri və fəhlələri ölkənin müdafiə bacarığını möhkəmləndirməyə böyük kömək göstərirdilər. 1943-cü ildə təkcə Azərneftkombinat sistemində 1596 sənədləşdirmə təklifi və ixtira tətbiq edilmiş və bunlar 20 milyon manat qənaət vermişdir.

Azərbaycan alimləri böyük elmi-tədqiqat işi aparır, neft yataqlarının istismarını yaxşılaşdırmağa, neft hasilatını artırmağa nail oldular. Məsələn, görkəmli alim Y. Məmmədəliyev və S.B. Quturiya yüksək oktanlı təyyarə benzini hazırlamaq üçün yeni bir üsul tətbiq etdilər. Kimyaçı mühəndis Ə. Quliyev yandırıcı ampulalar, tanka qarşı yandırıcı maddələr qatışıqları ilə doldurulmuş maddələr, partizanlar üçün yandırıcı fişənglər istehsalının təşkilinə kömək etdi.

Müharibənin ilk dövründən başlayaraq tibb elmi yaralarına xidmət işinə yönəldilmişdir. Bu baxımdan respublikanın görkəmli tibb alimləri M. Topçubaşov, M. Mirqasımov, Z. Məmmədov, F.Ə. Əfəndiyev, C. Abdullayev, E. Əfəndiyev yeni müalicə üsulları işləyib hazırlamışlar. Vətənpərvər həkimlər, alimlər əl-ələ verərək döyüşçülərin tezliklə sağalmasına çalışır, güllə yaralarının müalicə edilməsi işində yeni üsullardan istifadə edirdilər.

Professor M. Topçubaşov mürəkkəb cərrahiyyə əməliyyatlarını çox məharətlə apararaq yüzlərlə döyüşçünün həyatını

¹ ASE-sı IV cild, 1980-ci il, səh.332.

xilas etdi. Göz həkimi professor Sona xanım 220 döyüşünü əbədi zülmətdən qurtarmışdır.¹

Əsgər və zabıtları müalicə etdiklərinə, onlara mehriban dostluq və qardaşlıq qayğısı göstərdiklərinə görə respublikanın tibb işçilərindən 14 nəfəri „Qırmızı ulduz“ ordeni və 9 nəfəri „Döyüş xidmətlərinə görə“ medalı ilə təltif olunmuşdur. Təltif edilənlər arasında M. Əfəndizadə, S. Axundova, Abbasov, A. Quliyev və başqaları da var idi.²

Azərbaycan alimləri, yazıçıları, bəstəkarları, musiqi xadimləri, artistləri, rəssamları öz əsərləri ilə döyüşçülərimizi qələbəyə ruhlandırır, onlarda düşməne qarşı dərin kin və nifrət hissi oyadırdılar.

Müharibənin ilk günlərindən qələm sahiblərimiz: S. Vurğun, R. Rza, M. Hüseyn, S. Rüstəm, M. Dilbazi, M. İbrahimov və b. öz qələmlərini süngüyə çevirdilər, onların bir çoxları əldə silah cəbhələrə gedir, ordu qəzetlərində çalışır, döyüş vərəqələri buraxırdılar.

Arxa cəbhədə olanlar isə qələbə naminə fədakar əmək nümunələri göstərirdilər. Müharibə illərində alimlər, texnika sahəsində çalışan ziyalılar öz səylərini, istehsalatla əlaqələndirməyə yönəldirdilər. Bu baxımdan Nizami adına Dil-Ədəbiyyat İnstitutu, A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, İqtisadi coğrafiya, fəlsəfə, tibb bölmələri və muzeylər müəyyən fəaliyyət göstərmiş, tədqiqat işləri aparmışlar.³ Təkcə onu göstərmək kifayətdir ki, Nizami adına institutun kollektivi müharibənin ağır illərində ikicildlik „Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi“, dördcildlik „Rusca-Azərbaycanca lüğət“ tərtib edib çap etdirmişdir. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun alimlərinin bir-

¹ „Azərbaycan tarixi“, 3 cild, II hissə, 1994, səh.28.

² R.C.İmanov. „Böyük Oktyabr nailiyyətlərinin müdafiəsində“ Bakı 1977, səh.18.

³ Yəni orada.

gə kitabı görkəmli alim İ. Hüseynovun redaktorluğu ilə buraxılmışdır.

Tarix institutunun alimlərinin əsərləri Azərbaycan xalqının qəhrəman keçmişinə, xalqlar dostluğuna, cəbhə qəhrəmanlığına və arxa cəbhədəki işə həsr edilmişdir. Yüzlərcə kütləvi kitabça, elmi məqalə, очерк hazırlayıb çap etdirmişlər.

Müharibə illərində Azərbaycan ziyalıları, əmək adamları ilə birlikdə hər cür vətənpərvərlik hərəkətində yaxından iştirak edirdilər.

Azərbaycan xalqı 1941-1942-ci illərdə tank və toyyarə dəstələri hazırlamaq üçün müdafiə fonduna 230 milyon manat pul vermişdir. Bu nəciş işdə yüzlərlə ziyalı, o cümlədən incəsənət xadimi, müəllim, həkim, mədəniyyət işçisi və s. fəal iştirak etmişdir. Bunu aşağıdakı fakt bir daha sübut edir.¹

Görkəmli bəstəkar, ictimai xadim və publisist, SSRİ xalq artisti Ü. Hacıbəyov Dövlət müdafiə komitəsinə göndərdiyi məktubunda yazmışdır: Mən „Azərbaycan incəsənəti“ adına tank dəstəsinə 25 min manat pul vermişəm. Qoy bizim pullarımızla qayıran tanklar minlərlə başqa zəhmli sovet maşınları ilə birlikdə düşmənin bağırını yarsın, ona öldürücü zərbələr endirsin.²

Gənc nəslin ideya-siyasi tərbiyəsində insana xas olan mənəvi keyfiyyətlərin möhkəmləndirilməsində yaradıcı ziyalıların rolu olduqca böyük olmuş və təsirli vasitələrdən biri kimi özünü göstərmişdir.

Lakin, 40-cı illərin ikinci yarısında və 50-ci illərdə Kommunist Partiyası yaradıcı ziyalıları həm tənqidi realizmə uymaqda, həm də kosmopolitizmdə, Avropa mədəniyyətinə pərəstişdə, formalizmdə ittiham etdi.

¹ R.C.İmanov. „Böyük Oktyabr nailiyyətlərinin müdafiəsində“ Bakı 1977, səh. 19.

² Azərbaycan KP tarixi очерkləri. Bakı 1964, səh 613.

Yaradıcı ziyalılar partiyani və onun rəhbərlərini, mövcud quruluşu təbliğ və onun nailiyyətlərini şişirtməyə şübhəli idi və həm də məcbur edildi. Ədəbiyyatımızda „Rəhbərə salam“, „Oktyabr“, „Zamanın bayrağı“, „Bolşevikin ölümü“, „Lenin“ və bu kimi başqa əsərlər meydana gəlmişdir. Stalinin ölümündən sonra siyasi həyatda müəyyən qədər sərbəstlik yaransa da yenə də ziyalılara partiyanın əsgəri kimi yanaşılırdı.

Bütün bunlara baxmayaraq, ədəbiyyatda həyata tənqidi baxış formalaşmaqda idi.

Bu baxımdan sovet rejimi dövründə cəmiyyətdəki eybəcərlikləri, barışmaz ziddiyyətləri, saxtakarlığı, insan hüquqlarının tapdalanmasını, milli şovinizmin baş alıb getməsinə mövcud siyasi idarəçilik üsulunun labüd nəticəsi kimi təqdim edən bir sıra əsərlər də meydana gəlirdi. Məsələn, Rəsul Rzanın „Sarı dana“ hekayəsində sovet cəmiyyətində insanın mal-qaradan da ucuz tutulduğu göstərilir və cəmiyyətin antihumanist xarakteri ifşa edilirdi. S. Rəhmanın „Yalan“, Ə. Əbülhəsən „Tamaş qarının nəvələri“, İsa Hüseynovun „Yanar ürək“, Anarın „Ağ liman“, Elçinin „Ağ dəvə“, İ. Əfəndiyevin „Billur sarayda“, Y. Səmədoğlunun „Qətl günü“, C. Əlibəyovun „Mənim analı dünyam“ əsərlərində cəmiyyətdə, ailədə nəsillər arasında ziddiyyətlərin müxtəlif formaları böyük ustalıqla işıqlandırılır.

Bəxtiyar Vahabzadənin, Bayram Bayramovun, İsmayıl Şıxlının, Mirvari Dilbazının, Hüseyn Arifin, Nəbi Xəzrinin, Məmməd Arazın, Tofiq Bayramın, Seyran Səxavətin, Hikmət Ziyanın, Ənvər Əhmədin, Aşıq Mikayıl Azaflının və b. əsərlərində xalqın zəngin qaynaqları olan mənəvi aləmi öz poetik əksini ustalıqla tapmışdır.

Xalqın milli şüurunun oyanmasında Cənub mövzusunda

olan əsərlərin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Süleyman Rüstəmin bu mövzuda yazdığı silsilə şeirləri böyük poetik təsir gücünə malik idi. Azərbaycan xalqının böyük şairi Seyid Məhəmməd Hüseyn Şəhriyarın 1954-cü ildə yazdığı „Heydər babaya salam“ poeması bütün türk dünyasında geniş əks-səda doğurmuşdur.

Balaş Azəroğlunun, Söhrab Tahirin, Mədinə Gülgünün, Əli Tudənin əsərlərində parçalanmış vətən, ayrılıq özünə böyük yer tuturdu.¹

Azərbaycanda musiqi sənəti də xeyli inkişaf etmişdir. Qara Qarayevin, Cövdət Hacıyevin, Soltan Hacıbəyovun dünya şöhrəti tapmış iri həcmli əsərləri, Tofiq Quliyevin, Cahangir Cahangirovun lirik mahnıları bütün ölkədə, Yaxın Şərqdə rəğbət qazanmışdı. Görkəmli bəstəkar Üzeyir Hacıbəyovun müharibə illərində yazdığı gözəl əsərləri ilə əsasını qoyduğu romans-qəzəl janrı geniş yayılmışdı. Ş. Axundovanın lirik musiqisi, Aqşin Əlizadənin, Vasif Adıgözəlovun, Xəyyam Mirzəzadənin simfonik əsərləri, Səid Rüstəmovun, Süleyman Ələsgərovun, Fikrət Əmirovun, Zakir Bağirovun, Emin Sabitoğlunun musiqili komediyaları xalq tərəfindən böyük maraqla qarşılanmışdır. Bu illərdə respublikanın ifaçılıq sənəti də xeyli inkişaf etmişdir. Xalqın sevimli musiqiçiləri Xan Şuşinskinin, Bülbülün, Seyid Şuşinskinin, Rəşid Behbudovun, Həqiqət Rzayevanın, Rübabə Muradovanın, Şövkət Ələkbərovanın, Əbülfət Əliyevin, Ağabala Abdullayevin, Zeynəb Xanlarovanın, İslam Rzayevin, Qədir Rüstəmovun və başqalarının vokal sənəti, tarzənələrdən Əhməd Bakıxanovun, Bəhram Mansurovun, Əhsən Dadaşovun, Həbil Əliyevin və b. ifaçılığı zəngin milli koloriti ilə seçilirdi.

Bu illərdə Azərbaycan teatr və kino sənəti də müəyyən

¹ E. İsmaylov, C. Həsənov. „Azərbaycan tarixi“, Bakı 1995, səh.291.

inkişaf yolu keçmişdir. Azərbaycanın teatrlarında dünya və Azərbaycanın müasir dramaturqlarının yüzürlə səhnə əsəri tamaşaya qoyulmuşdur.

60-cı illərdə Azərbaycan səhnəsinə Nəribə Zeynalova, Həsən Turabov, Səyavuş Aslan, Amalya Pənahova, Səməndər Rzayev, Fuad Poladov, Yaşar Nuri, Hacıbaba Bağirov və başqalarının təmsil etdiyi yeni istedadlı bir ziyalı nəslə gəlmişdir.¹

Lakin, bununla belə bu illərdə ideoloji təzyiqlə milli incəsənətin inkişafına, ziyahların mədəniyyətin hərtərəfli inkişafında aparıcı rolu da müəyyən məhdudiyyətlər yaratmış deyildi.

MİLLİ MƏDƏNİYYƏTİMİZİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ TARİXİ MƏDƏNİYYƏT ABİDƏLƏRİ ƏYANİ VƏSAİTDİR

Hələ XIV əsrdən bizə məlumdur ki, Osmanlı memarlığı Səlcuq və Bizans memarlığının təsiri altında inkişaf etdi və Osmanlı türk memarlığı adını aldı.

XIV əsrdə İznik, Bursa və Ədimədə böyük məscidlər, mədrəsələr, xəstəxanalar və saraylar tikilirdi. XV əsrdə memarlığa daha çox əhəmiyyət verilirdi. Bu əsrdə Bursada tikilən Ulu camə, Yaşıl camə və Yaşıl türbə Məhəmməd Çələbi zamanının əsərləri idi.¹ Camələr ibadət yerləri və toplaşma yerləri idi. Yaşıl camə Azəri türkləri-təbrizlilər tərəfindən tikilmişdir. Türk memarlıq abidələrinin şərqdəki müsəlman ölkələrinin milli mədəniyyətinə böyük təsiri olmuşdur.

Azərbaycanda tarixi mədəniyyət abidələrinin inkişafına və mühafizəsinə də olduqca böyük əhəmiyyət verilməyə başlandı.

Nərimanovun imzası ilə verilən dekretlərdə memarlıq abidələrinin dövlət mühafizəsinə qəbul edilməsi 1920-ci ildə qanunlaşdırılmışdır. Bu illərdə yaradılmış Azərbaycanın tədqiq komissiyası respublikanın bir çox ərazisini öyrənməyə başlayır.

¹ Eldar İsmayilov, Cəmil Həsənov. «Azərbaycan tarixi», Bakı 1995, səh.292-293.

¹ Cavad Heyot. «Türklərin tarixinə və mədəniyyətinə bir baxış», B.1993, səh.138.

Bir çox abidələr üzə çıxarılaraq onlar haqqında ilkin məlumat verilir. Azərbaycan memarlığının elmi sürətdə tədqiqinin başlanğıcı 1926-cı ildə Sadiq Dadaşov və Mikayıl Hüseynovun fəaliyyəti ilə əlaqədardır. Araz üzərində, Xudafərin keçidi ərazisində ikinci Sovet-İran deryaçasının tikilişi ilə əlaqədar olaraq su altında qalan ətraf abidələrin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ə.N. Salamzadə, K.N. Məmmədzadənin EA-nın «Elm» nəşriyyatı tərəfindən buraxılan «Araz boyu abidələr» əsrin yeni hidrotexnika qurğu ərazisində aparılan tədqiqatların nəticəsi kimi çox qiymətlidir.

Araz boyu memarlıq abidələri içərisində 11 və 15 aşırımlı Xudafərin körpüsü nadir sənət abidəsi kimi diqqəti cəlb edir. Bu tikinti eyni zamanda Orta əsr Azərbaycan inşaatçıların yüksək mühəndis düşüncəsinin məhsuludur.

Qəbələ rayonundakı xarabalıq Çuxur Qəbələ kəndi yaxınlığında indiyə qədər qalmaqdadır. Qəbələ 2500 il bundan əvvəl Azərbaycan Alban dövlətinin ilk paytaxtı olmaqla onun iqtisadi və mədəni həyatında mühüm rol oynamışdır. Arxeoloji qazıntılar zamanı şəhərin müxtəlif dövrlərinə aid maddi mədəniyyət abidələri, qala divarları, sənətkarlıq ocaqları aşkar edilmişdir. Bürclərin divarlarının qapıları indiyədək durur.

Azərbaycanın Orta əsr bədii daşyonma sənəti memarlıq binalarının monumental dekorativ bəzəklərində «məzar girdə» heykəltəraşlıq nümunələrində geniş tətbiq olunmuşdur.

XII əsrdən başlayaraq bir sıra Yaxın Şərq ölkələrində və Azərbaycanda memarlıq abidələrinin bəzəklərində üzərində kaşı çəkilmiş, müxtəlif rəngli kərpiclərdən istifadə olunmuşdur. Buna Naxçıvandakı Yusif ibn Kuseyir türbəsini, Bərdədəki türbəni, Naxçıvandakı İmamzadə kompleksindəki türbəni, Cənubi Azərbaycanda Ərdəbil şəhərindəki Şeyx Səfi türbəsini

və məscidini (XV–XVI əsrlərdə) şəhərin yaxınlığındakı Şeyx Cəbrayıl türbəsini, Marağadakı abidələri, Orta Asiya Teymuri dövrünün abidələrini misal göstərmək olar.

Məlumdur ki, Şirvanşahlar sarayı Bakının İçərişəhər sahəsində yerləşir. Burada binalar yerli relyefə uyğun üç səviyyədə qruplaşdırılmışdır. Yuxarı həyətdə saray binası (1420) və ona bitişik divanxana (1450) həyətin yaxınlığında Seyid Yəhya Cəlaləddin Bakuvinin türbəsi (1435) və minarəli Şah Məscidi (1422) yerləşir. 1948-ci ildə qoruyq elan edilən İçərişəhərdə aparılan bərpa işləri zamanı burada qədim binaların qalıqları, məscid, zorxana və s. aşkar edilib. Tarixçi Şərəfəddin Yəzdinin yazdığına görə dağılmış hasarlar I Şah Abbasın dövründə təmir edilmişdir. Burada Qız qalası XII əsrdə əhəng daşından tikilmişdir, onun 160-a qədər pilləkəni mövcuddur. Deyilənə görə, bu qalanın Şamaxı darvazasına və Xan sarayına getmək üçün yeraltı yolu olmuşdur. Ümumiyyətlə, Qara dəniz sahilində, Orta Asiya və Yaxın Şərqdə bu adda yüzlərlə qala mövcuddur. Azərbaycan respublikası ərazisində Şamaxı, Qarabağ, Şəki, İsmayilli, Qazax, Qəbələ, Gədəbəy rayonlarında müxtəlif quruluşlu Qız qalalarına rast gəlmək olur. Abşeronda 30-dan çox müdafiə qalası olmuşdur.

Azərbaycan mədəniyyət abidələri içərisində Qobustan tarixi-bədii qoruğun xüsusi yeri vardır. Qobustan qoruğunda Böyükdaş, Kiçikdaş, Çingirdağ və Yazlıtopa, Qayaüstü təsvirlər kolleksiyası: arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar edilmiş mezolit-neolit və sonrakı dövrlərə aid düşərgələr, qədim yaşayış yerləri və s. abidələr mövcuddur. Buradakı qayaüstü təsvirləri ilk dəfə arxeoloq İsa Cəfərzadə aşkara çıxarmışdır. Onun sayəsində 750 qaya və müxtəlif daşlar üzərində döymə, sirtmə üsulla çəkilmiş 3500-dən artıq insan, heyvan rəsmi və 20 qayaaltı sığınacaq qeydə alınmışdır.

Naxçıvandakı X–XI əsrlərə aid Yezidabad qalası, XVIII əsrə aid məscid və mənbələr kompleksi olan „İmamzadə“ Culfa rayonunun Xanağa kəndindəki XII əsrin yadigarı Əlincanlı qalası, Memar Cəmaləddinin XIII əsrdə tikdiyi „Xanəgah türbəsi“, XII əsrin əvvəllərində Ordubadda inşa edilmiş „Cümə“ məscidi respublikamızın ən nadir sənət incisidir.¹

„M.P. Vaqif“ türbəsi Şuşanın memarlıq sənətinin həqiqi incisidir. Vaqif türbəsi Azərbaycanın qülləvari türbələrindən ənənəvi prinsiplərini özündə əks etdirən ikinci nümunədir. Sovet dövründə ilk qülləvari türbə 1947-ci ildə Nizaminin yubileyi ilə əlaqədar Gəncədə tikilmişdir. Azərbaycanda müdafiə məqsədilə tikilən qalalardan biri də Qarabağda, Qarqar çayının sağ və sol sahilində Əsgəran qalasıdır.

XVIII əsrdə tikilmiş bu qala xarici görünüşü ilə İçərişəhərin qala divarlarını xatırladır.

Şəki xanlığının sarayı XVIII əsrə aid memarlıq abidəsidir. Saray əlvan şəbəkələri, rəngarəng rəsmləri, ornament və təsvirlərin zənginliyinə görə XVIII əsrdə Azərbaycanda tikilmiş saray tipli binaların ən qiymətli hesab olunur. Nazim Hikmət bu haqda belə demişdi: Əgər Azərbaycanın başqa qədim tikililəri olmasaydı, bircə Şəki xanlığının sarayını dünya ictimaiyyətinə göstərmək bəs edərdi.

Qədim Gəncə şəhərinin şimalında „İmamzadə“ (XIV–XV əsr) adında bir abidə saxlanmaqdadır. Mərmər üzərində kitabələrə görə bu türbə imam Məhəmməd Bağırın oğlu İbrahimindir.

Gəncədə XVII əsr tikililərindən „Şah Abbas“ məscidi - 1606-cı ildə Böyük Şeyx Bahəddin Məhəmməd-Amilinin planı əsasında tikilən bu binaya „Cümə məscidi“ də deyilir. Onun

giriş qapısının yuxarı divar və tavan hissəsində müasir zamana gəlib çıxan bu sözlər „Vəbaim əl məscidi cameülənvar (Nurlar məkanı – red.) ötiqötül ulla Şah Abbasi əvvəl Əl Müsavi, Əl Səfovi Bahadır xan...“ abidənin kim tərəfindən tikildiyi haqqında dəqiq məlumat verir. Digər tərəfindən bu bina ele inşa edilmişdir ki, gündüz günorta çağı onun qərb divarına düşən kölgə Moskva vaxtı ilə düz saat 12-də itir və bu zaman ibadət başlanırmış.¹ Verilən məlumata görə bir neçə hücrəni özündə birləşdirən ibadət zalının sahəsi 204 kv.metrdir. Pəncərələr şəbəkəlidir. 1855-ci ilin „Kavkazski kalendar“ında göstərilir ki, 1795-ci il tarixdə Qarabağ xanı Gəncəni topa tutarkən məscid xəsarət çəkmiş və yalnız 1810-cu ildə bərpa edilmişdir. Məscidin içərisindəki minbərin 380 illik tarixi var və onun naxışlı gövdəsində yazılan 2 sətir yazı hazırda yaxşı oxunur.

Birinci yazıda deyilir: „Bu məscid və minarə hicri 1163-cü ildə düşmənlər tərəfindən böyük xəsarətə uğramış, dağıdılmışdır. 1201-ci ildə (hicri) Gəncə bəylərbəyi Cavad xan Ziyad oğlu böyük xərc çəkib məscidin təmirinə başlamışdır.² İkinci yazıda isə göstərilir, hicri 1209-cu il tarixində Gəncənin hakimi və bəylərbəyi Cavad xan Ziyadoğlu Qacar bu məscidi və minarəni təmir etdirmişdir.³ Gəncədə XVII əsr tikililərindən „Qızıl Hacılı məscidi“, „Ozan“, „Şahsevən“ məscidləri, „Nizami“ türbəsi və s. tarixi abidələr də mövcuddur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Bakının bir çox qəsəbələrində də qədim abidələr çoxdur. Bunlara Mərdəkəndə dəyirmi qüllə, dörd güşəli qüllə (XIII–XIV əsr), Nardaran qalası (1301), Karvansara (1660), məscid (1662-1663-cü illər), misal ola bilər.

¹ „Baladçı“, Gəncə, 1968, səh.19.

² Yəni orada, səh.19.

³ A.Ş.Orucov. „İlk orta əsrlərdə Azərbaycanda dulaşçılıq“. B. Elm, 1989, səh.8.

¹ N.M.Məmmədov «Vətən dördü», Bakı 2005

Lakin, torpaqlarımızın 20 faizini işğal edən ermənilər indi də beynəlxalq hüquqi aktların tələblərinə möhəl qoymayaraq işğal olunmuş ərazilərdə tarixi və mədəniyyət abidələrimizin çoxunun formalarını dəyişərək onu erməniləşdirir. Bu fikirlər Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindəki tarixi və mədəniyyət abidələrinin müdafiəsi təşkilatının 1 avqust 2005-ci ildə keçirdiyi elmi konfransın materiallarında öz əksini tapmışdır. Konfransda qeyd edilmişdir ki, ermənilər son illər işğal ərazilərində azərbaycanlıların izini itirmək üçün qəbristanlıqların və qəbir daşlarının dağıdılmasını xüsusi qəddarlıqla həyata keçirirlər. Sahibsiz qalmış ərazilərdə əl-qol açan ermənilər daşlara saxta tarixlər yazaraq abidələr ətrafındakı torpaqlara basdırmaqla insanlığa yaraşmayan hərəkətlərə yol verir, Azərbaycan tarixini saxtalaşdırmaq üçün hər cür tədbirlər görürlər. Qurumun rəhbəri F.İsmayılovun sözlərinə görə ermənilər işğal olunmuş ərazilərimizdəki 26 muzeydən 103 min 380 eksponatı qarət edib, onların bir hissəsini Xankəndi və Ermənistana daşıyıb, qalanlarını isə xaricə aparıblar. Qarabağ muzeylərindən qarət olunmuş Azərbaycan xalçaları Almanyanın Frankfurt şəhərində erməni xalçaları kimi satışı çıxarılır.

Konfransın iştirakçıları tərəfindən dünya dövlətlərinə, beynəlxalq təşkilatlara müraciət qəbul olundu. Təşkilat müraciətində bütün qurumları Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində inadır tarix və mədəniyyət abidələrinin ermənilər tərəfindən dağılmasının qarşısını almağa, bu abidələrlə bağlı beynəlxalq təşkilatların iştirakı ilə monitorinqin keçirilməsinə dəstək verməyə çağırır. Hazırda bu istiqamətdə Azərbaycan xalqı mübarizəni getdikcə genişləndirir.

MƏNƏVİ SƏRVƏTLƏRİN TƏŞƏKKÜLÜ VƏ YAYILMASI

1. Xalqın tərəqqisində və onun mədəniyyətinin yüksəlməsində mətbuat təsirli vasitədir.

Respublikamızda mətbuat tam mənası ilə xalqa məxsusdur və xalqın tribunasıdır. O, həqiqət carçısı adlandırılır.

Mətbuatımızın tarixinə gəldikdə demək olar ki, Azərbaycan mətbuatı və jurnalistikası tarixin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Dünyanın digər ölkələrində olduğu kimi bizdə dövrü mətbuat birdən-birə yaranmamışdır. Onun təşəkkülü üçün vacib olan bir sıra mühüm ünsürlər: əlifba, yazı və oxu mədəniyyəti, ədəbi dil, texniki vasitə və imkanlar tarixi inkişafın obyektiv tələbi ilə yaranmış, formalaşaraq təkmilləşmiş, xalqımızın maddi və mənəvi nailiyyətinin mühüm sahəsinə çevrilmişdir.

Mətbuat tarixini adətən şrift və çap maşınının ixtirası, kitab nəşri tarixi ilə başlayırlar. Bu, tamamilə təbiidir. Kapitalizmdə ictimai informasiyanın məhsulu olan mətbuatın təməli məhz nəşriyyatla qoyulmuşdur. Məlumdur ki, K. Marks kitab nəşrini başəriyyətin ən böyük kəşflərindən biri¹ kimi qiymətləndirir. Onu kapitalizmin inkişafının ilkin zəruri şəraitindən biri² hesab edirdi.

¹K. Marks, F. Engels. Əsər. 23 cild, s.362.

Qərbə nisbətən Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda kitab çapının tarixi o qədər də qədim deyil. Məsələn, əgər Almaniyada kitab nəşrinə 1445-ci ildə, Rusiyada 1563-cü ildə başlanıbsa¹, Türkiyədə 1728-ci ildə, Azərbaycanda 1812-ci ildə başlanılmışdır.²

Əlbəttə, bu geriliyin dərin iqtisadi, ictimai-siyasi kökləri, obyektiv və subyektiv səbəbləri vardır. Bunlardan təkcə onu demək lazımdır ki, bütün orta əsrlər boyu qısa fasilələrlə davam edən dağıdıcı müharibələr, islam fanatizmi və başqa amillər Azərbaycanda mətbuatın ləngiməsinə səbəb olmuşdur. Azərbaycanda ilk mətbəələrin və nəşriyyat işlərinin qaydaya salınması ölkənin Rusiya ilə siyasi, mədəni və iqtisadi əlaqələri il bilavasitə bağlıdır.

XIX əsrin əvvəllərində Təbrizdə ilk mətbəə yaradılmışdır. Tədqiqatçılar yazırlar ki, bu mətbəə üçün çap maşını 1812-ci ildə Moskvadan gətirilmişdir. Sonralar Peterburqdan Təbriz mətbəəsi üçün yeni avadanlıq alınmışdı. Dini kitabların mətbəə üsulu ilə nəşrinin müsəlman Şərfində qadağan edilməsi ilə əlaqədar olaraq Təbriz mətbəəsi əsasən dünyəvi kitablar buraxırdı. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda XX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycan dilində nəşr olunan kitabların böyük bir qismi də məhz Təbrizdə buraxılmışdır. Qeyd etməliyik ki, əgər Azərbaycanda kitab çapının tarixi Təbrizlə bağlıdırsa Azərbaycanda qəzet və jurnal nəşrinin tarixi Bakı və Tiflislə bağlıdır. XIX əsrdə Azərbaycan dilində ilk mətbuat nümunələrinin meydana gəlməsi xalqın mədəni inkişafında, milli jurnalistikanın və milli şüurun yüksəlməsi tarixində mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Hələ, 1832-ci ildə Azərbaycan dilində «Tatar xəbəri» adlı qəzet nəşr olunmuşdur. Bu qəzet rəsmi xəbərləri dərc edib

yayırdı və həftədə bir dəfə çıxırdı. Qəzetin hazırlanmasında və buraxılmasında görkəmli ictimai xadim, məşhur tarixçi şair və ədib A. Bakıxanov yaxından iştirak etmişdir. Azərbaycan dilində ikinci mətbuat orqanı «Qafqazın bu tərəflərinin xəbərləri» adlı qəzeti, 1838-ci ildə, Tiflisdə nəşrə başlayan «Zaqafqaziya xəbərləri» 1845-ci ilin yanvarından Azərbaycan və gürcü dillərində də çıxmağa başladı.¹ Tədqiqatçı A.Z. Abramışvili yazır ki, «Qafqazın bu tərəfinin xəbərləri» qəzetinin əgər gürcü dilində 11 nömrəsi çapdan çıxmışsa, Azərbaycan dilində də onun eyni miqdarda buraxıldığını güman etmək olar. Lakin, 1845-ci ildən 1875-ci ilədək, yəni «Əkinçi» qəzetinin nəşrinə qədər Rusiyada Azərbaycan dilində mətbuat orqanı çıxması barədə məlumat yoxdur.

XIX əsrin 70-ci illərində Azərbaycanda elmi-fəlsəfi, ictimai-siyasi, ədəbi-bədii fikrin maarifçilik ideyasının qarçısı, ictimai zülm və bərabərsizliyə, orta əsr geriliyinə, mövhumat və xurafata qarşı fəal və barışmaz mübariz «Əkinçi» qəzeti ana dili mətbuatımızın layiqli sələfi hesab oluna bilər.

Azərbaycan dövrü mətbuatın, jurnalistika və publisistikanın, qəzetçilik işinin əsl tarixi «Əkinçi» ilə başlayır. Bu baxımdan ana dilində ilk milli mətbuatın nəşri mütərəqqi təbiətşünas alim, istedadlı jurnalist Həsən bəy Zərdəbinin (1837-1907) adı ilə bağlıdır. Onun redaktorluğu ilə buraxılan «Əkinçi» qəzeti Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında böyük bir hadisə oldu. «Əkinçi»nin ilk nömrəsi 1875-ci il iyulun 22-də Bakı qubernator mətbəəsində çapdan çıxdı. İki həftədə bir dəfə çıxan «Əkinçi» qəzetinin ətrafında dövrün qabaqcıl ziyalıları S.Ə. Şirvani, N.B.Vəzirov, Ə. Adıgözəlov, K. Mehmandarov və b. toplaşmışdılar.

¹ K. Marks, F. Engels. Əsər. 36 cild, s.62 (rus.d.)

² «Azərbaycanın tarixi», 2-ci cild, B.1960. s.112.

¹ «ADU-nun elmi əsərləri», 1974-cü il, səh.41-48.

Məlumdur ki, «Əkinçi» qəzetinin nəşri 1877-ci ilin sentyabrında dayandırıldı. Bir qədər sonra yəni 1879-cu ilin yanvarında Tiflisdə Sədi Əfəndiyevin səyi və redaktorluğu ilə Azərbaycan dilində ikinci, bu dəfə həftənin ədəbi, ictimai-siyasi, elmi «Ziya» qəzeti nəşrə başladı. Qəzet ölkənin daxilində və xaricində baş verən mühüm yenilikləri oxuculara çatdırmaq baxımından faydalı iş görürdü. Eyni sözləri 1882-1884-cü illərdə əvvəlcə Tiflisdə, sonra isə Şamaxıda çıxmış «Ziyayi-Qafqaziyyə» qəzeti haqqında demək olar. Qəzet səhifələrində S.Ə. Şirvani, N.B.Vəzirov, A.O. Çernyayevski və başqalarının dərc etdikləri mütərəqqi ruhlu yazılara rast gəlmək olurdu. 1883-cü ildə Cəlal Ünsizadə Azərbaycan dilində «Kəşkül» adlı ilk ictimai-siyasi jurnalın nəşrinə başladı. 1884-cü ildə bu aylıq jurnalın 11-ci nömrəsi çapdan çıxdı. «Əkinçi» qəzetinin demokratik ənənələrinə sadıq qalan «Kəşkül» mühüm ictimai və siyasi məsələləri işıqlandırmış, mövhumat və cəhalət əleyhinə çıxmış, xalqlar dostluğunu təbliğ etmişdir.

Jurnalda Azərbaycan dili və mədəniyyətinə, ədəbiyyata, incəsənətə, elmə, maarifə və s. məsələlərə dair məqalələr də verilmişdir. «Kəşkül»də Azərbaycan dilində Qərbi Avropa, Şərqi ölkələri ədəbiyyatından, həmçinin rus, gürcü, özbək şair və yazıçılarının əsərlərindən nümunələr çap edilmişdir. H. Zərdabi, S.Ə. Şirvani, F. Köçərli, M. Şaxtaxtılı, S. Qənizadə, A. Çernyayevski, İ. Çavçavadze və b. jurnalda öz dəyərli yazıları ilə çıxış etmişlər. H. Zərdabi, S.M. Qənizadə Azərbaycan nəşrinin inkişafında layiqli rol oynamışlar.¹

XIX əsrin 80-90-cı illərində Bakıda rus dilində «Kaspi» qəzetinin fəaliyyətinə başlanmasında olduqca böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bundan əlavə Bakıda Lado Ketsxovelinin rəh-

¹ Hüseyin Baykara. «Azərbaycan İstiqlal mübarizəsi tarixi», Bakı 1992, səh. 190.

berliyi ilə təşkil edilmiş gizli «Nina» mətbəəsində Leninci «İskra» qəzeti çap edilib, gizli surətdə yayılırdı.

1904-cü ilin axırlarında Bakıda «Rus sosial demokrat partiyası»nın nəzdində azəri fəhlələri arasında təbliğat aparmaq üçün «Hümmət» adlı təşkilat yaradılmışdır. M.Ə. Rəsulzadə «Dünya» qəzetində «Stalina ittihadı» başlığı altında nəşr etdiyi xatirələrində yazırdı ki, həmin partiyayı özü yaratmış və bu partiyanın adı ilə bir jurnal da çap etdirmişdir.

Həqiqətən də «Hümmət» jurnalı Rəsulzadə bəy tərəfindən çıxarılmış və idarə edilmişdir.¹

«Hümmət» gizli yolla bir neçə yüz tirajla çap edilmişdi. «Hümmət» təşkilatı 1906-cı ildə «Təkamül» qəzetinin, həmin ildə Azərbaycan bolşeviklərinin ilk legal orqanı olan «Dəvət-qoç» qəzetini çap etməyə başlayır. Bu illərdə Azərbaycanda rus, gürcü dillərində «Bakinskiy raboçiy», «Priziv», «Qudok», «Bakinskiy proletariy» və s. qəzet və jurnallar çap olunurdu.

Azərbaycan dilində mətbuat və kitab nəşri sahəsində C. Məmmədquluzadənin Tiflisdəki «Qeyrət» mətbəəsinin böyük xidməti olmuşdur. Bakıda «Zənbur» satirik jurnalının ilk nömrəsi 1909-cu ildə çapdan çıxmışdır. Jurnalın nəşri XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda elm və maarif sahəsində çalışan tibb elmləri doktoru, yazıçı Mirzə Əbdülxaliq Axundov olmuşdur. Jurnalda fəhlə, kəndli həyatı, Azərbaycan qadınlarının hüquqsuzluğu daha geniş şəkildə işıqlandırılmış, dini mövhumata qarşı mübarizə məsələləri qoyulmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, 1906-cı ildən sonra nəşr olunmağa başlayan «Molla Nəsrəddin» jurnalı realist yol tutmuş və xalqı müdafiə etmişdi. Jurnalın yaradıcısı və baş redaktoru olan C. Məmmədquluzadə və məsləkdaşları xalqa daha yaxın bir ədib olmuşlar. Həmin

¹ «Azərbaycan tarixi», B.1994, səh.620.

dövrde «Molla Nəsrəddin», «Dəbistan», «Bəhlul» jurnalları da nəşr edilirdi.¹

«Tərəqqi» (1908), «İttifaq» (1909) və «Məktəb» (1911-1917) Qafur Rəşid tərəfindən nəşr olunurdu. 1911-1912-ci illərdə nəşr olunan «İşiq» adlı qəzet qadınların hüquqlarını, uşaq tərbiyəsini, ədəbiyyat, ev işləri və sağlamlıq mövzusunda işıqlandırır. Baş redaktor Xədicə xanım Əliböyli idi.² «Yeni Füyuzat» (1910-1911), «Şələlə» (1912-1914), «Açıq söz» (1915-1918), «Dərlik» (1914-1916) qəzetləri türkçü və millətçi kimi fəaliyyət göstərir. Azərbaycan azadlıq mübarizəsini davam etdirəcək ziyalı kadrlar yetişdirirdi.³

Bütün bu çoxsaylı qəzet və jurnalların nəşrindən anlaşılır ki, həmin dövr Azərbaycan mətbuat həyatının ən fəal dövrü olmuşdur. Böyük filosof şair M. Hadi, Cənnəti və b. «Təkamül» qəzetinə, N. Nərimanov «Həyat» və «İrşad» qəzetlərinə vaxtaşırı məqalələr yazmışlar.

Milliləşdirmə ərəfəsində Bakıda artıq pərakəndə şəkildə 24 mətbəə var idi ki, onların da çoxu yararsız binalarda yerləşirdi. Bakıdan başqa, Azərbaycanın bir neçə qəzasında kiçik mətbəələr də fəaliyyət göstərirdi.

Mətbəələrin birləşdirilməsi, güclü poliqrafiya bazasının yaradılması diqqət mərkəzində duran əsas məsələlərdən idi. 1923-cü ildə Bakıda «Yeni məktəb» adı altında jurnal çıxmağa başladı. 1925-ci ildən başlayaraq bu jurnalın bir hissəsi əski əlifba ilə nəşr olundu. Hazırda həmin jurnal «Azərbaycan məktəbi» adlanır. «Maarif və mədəniyyət» jurnalı 1925-ci ildən nəşr edilir. Hazırda həmin jurnal «Azərbaycan» adı ilə çıxır.

Bundan əlavə, 1923-cü ildə «Şərq qadını» jurnalının ilk nəşri oxuculara çatdırılmışdı.¹ Bu jurnal 1938-ci il fevral ayından etibarən «Azərbaycan qadını» adı ilə buraxılır. Sonralar respublikamızda dövrü mətbuatın nəşri genişlənmiş, tirajı xeyli yüksəlmişdir. Məsələn, 1950-ci ildə bu inkişaf edərək 31 adda 14427 min nüsxəyə çatmışdır. Respublikada qəzet nəşrinin inkişafı dinamikasına nəzər salaq. 1950-ci ildə respublikada 94 adda 76566 min nüsxə tirajla, 1980-ci ildə 132 adda 511544 min nüsxə tirajla, 1990-cı ildə 211 adda 835 min nüsxə tirajla qəzet çap olunmuşdur.²

Keçmiş SSRİ dövründə Azərbaycan kommunist rejiminin varlığı zamanında bir çox müxtəlif adda qəzet və jurnallar buraxılırdı ki, bunlardan «Kommunist», «Azərbaycan gəncləri», «Azərbaycan müəllimi», «Vışka» (rus dilində), «Bakı», «Bakinskiy raboçiy» (rus dilində) və bir çox rayon qəzetləri çox böyük tirajla çap etdərilərək geniş oxucu kütləsinə çatdırılırdı.

Respublikanın müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra, ölkənin müstəqil və demokratik həyat yoluna qədəm qoyması ilə əlaqədar respublikada onlarca müxtəlif adda iqtidar və müxalifət olan bir çox partiyaların və təşkilatların qəzetləri çap edilməyə və geniş şəkildə oxunmağa başlandı. Bunlardan «Azərbaycan», «Xalq», «Ayna», «Azadlıq», «Müxalifət» və s. göstərmək olar.

Beləliklə, mətbuat xalqın siyasi şüurunun inkişafında, mədəniyyətinin yüksəlməsində, monovi zənginləşmə prosesində çox mühüm rol oynamış və oynayır.

¹ Hüseyn Baykara, «Azərbaycan İstiqlal mübarizəsi tarixi», B.1992. səh.190.

² Yeno orada, s.174.

³ Yeno orada, s.174-175.

¹ Ş. Hüseynov «Həqiqət və ədalət qarçısı» B., 1983, səh.25.

² R.C. İmanov «Dünya və Vətən mədəniyyəti əsasları», B., 1996, səh.26.

2. Respublikanın muzey mədəniyyəti.

Muzey mədəniyyəti xalqın tarixini, qədim mədəniyyətini əks etdirən əyani vasitədir. İnqilabdan əvvəl Azərbaycanda «İstiqlal» adlı yalnız bir muzey var idi ki, o da Bakıda yerləşirdi. Ucaarlarda milli mədəniyyətin inkişafına Rusiya imperiyasının düşmən münasibəti Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bu yeganə muzeyin fəaliyyətində də özünü aydın hiss etdirirdi. Muzey eksponatları olduqca az idi. 1921-ci ildə «İstiqlal» muzeyi əsasında Azərbaycan Dövlət muzeyi yaradıldı. Muzeydə tarix-etnoqrafiya, incəsənət, kitabxana, Azərbaycan xalqının mədəniyyəti, sınıf və inqilabi mübarizə, həmçinin, ölkəşünaslıq şöbələri açıldı. 1925-ci ildə keçmiş hərbi tarix muzeyindən qiymətli sənədlər, SSRİ muzey fondundan 577 adda eksponat alınmaqla muzeyin tərkibi xeyli zənginləşdi. Azərbaycanda muzeylər həm kəmiyyət və həm də keyfiyyətə artmağa başladı. Belə ki, 1939-cu ildə muzeylərin sayı artıq 19-a çatmışdı. Statistik məlumatlara görə 1989-cu ildə respublikada mədəniyyət nazirliyinin sistemində və onun filiallarında 130-a qədər muzey fəaliyyət göstərmişdir. Onlar ardıcıl olaraq sergilər, görüşlər, leksiyalar təşkil edir, hər il yüz minlərlə tamaşaçı qəbul edə bilirdi. Zahirən hərəkətsiz görünən muzey mədəniyyəti əslində gündən-günə öz əhatə dairəsini genişləndirir, yeni-yeni maraqlı eksponatlarla, tablolarla, tarixi-etnoqrafik nümunələrlə zənginləşir. Azərbaycan Tarix muzeyi, Azərbaycan Dövlət Şəkil Qalereyası, R. Mustafayev adına Azərbaycan Dövlət İncəsənət muzeyi, Nizami adına Azərbaycan Ədəbiyyat muzeyi, Şirvanşahlar sarayı kompleksi, Dövlət tarixi memarlıq – Qorqud muzeyi, Şəki tarix muzeyi, dünyada ilk dəfə yaradılan Azərbaycan xalçaçılıq və Dekorativ-Tətbiqi

Sənət Muzeyi və b. xalqımızın qədim və müasir sənəti, mənəvi aləmi haqqında məlumatlar verir. Əhali arasında böyük tərbiyəvi iş aparılır.

Nizami adına Azərbaycan Ədəbiyyat muzeyində 140 min maddi və mənəvi mədəniyyət eksponatı mövcuddur. Gəncə Tarix və ölkəşünaslıq, Füzuli Tarix-diyarşünaslıq, Mingəçevir, Kəlbəcər və digər şəhər, rayon və kəndlərdə olan muzeylərdə müasir dövrdə xalqımızın müvəffəqiyyətləri, həyat tərzi və məişətdə yaranmış əsaslı dəyişiklikləri əks etdirən çoxlu materiallar toplanmışdır. Azərbaycan Tarix muzeyi xalqımızın qəhrəmanlıq salnamələrini və əldə etdikləri nailiyyətləri, Dövlət İncəsənət muzeyi müasir təsviri sənətimizi, Xalq Maarif muzeyi isə maarif sahəsindəki müvəffəqiyyətlərimizi nümayiş etdirir. Tarix muzeyinin köməyi ilə Respublikamızın 100-dən çox məktəblərində kiçik muzeylər yaradılmışdır. Məsələn, Əli Bayramlı, Kürdəmir, Gəncə, Ağdam, Bərdə və s. rayonların məktəblərində muzeylər şagirdlərin təlim-tərbiyəsində böyük rol oynamışdır. Azərbaycan Xalq Maarif muzeyində Xalq Universitetlərinin məktəblilər üçün «Hər şeyi bilmək istəyirəm» adlı xüsusi fakültəsi işləyir. Dövlət İncəsənət muzeyi məktəblərdə müntəzəm incəsənət mövzusunda dair seminar və mühazirələr təşkil edir. 70-80-ci illərdə respublikada muzey şəbəkəsinin geniş vüsəti, əsasən ayrı-ayrı dövlət, ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinin xatiyə və ev muzeylərinin təşkil edilməsi ilə əlaqədardır. Son illərdə bir çox rayonlarda tarix-diyarşünaslıq muzeylərinin yaradılması mühüm mədəni hadisədir. Bu fakt göstərir ki, təkcə 1970-ci ildə 11 tarix-diyarşünaslıq muzeyi olmuşdursa, onların sayı 1980-ci ildə 24, 1990-cı ildə 65-dən çox olmuşdur. Bundan başqa respublikada xeyli xatiyə və ev muzeyləri yaradılmışdır. Bunlardan Ü. Hacıbəyovun, S.

Vurğunun, C. Cabbarlının, Bülbülün, M. Ordubadinin və b. ev muzeyləri respublika ictimaiyyətinə gözəl hədiyyə olmuşdur.

Son illərdə respublikamızda bir neçə tarixi əhəmiyyət kəsb edən yeni tipli muzeylər yaradılmışdır ki, bu da mədəni-maarif müəssisələri arasında xüsusi yer tuturdu. Belə muzeylərdən «Azərbaycan Böyük Vətən müharibəsi illərində» muzeyini, Ağdam çörək muzeyini, Xalqlar dostluğu muzeyini və b. göstərmək olar. Hazırda Naxçıvanda, Mingəçevirdə, Gəncədə, Sumqayıtda dostluq sarayının filialları fəaliyyət göstərir. Respublikanın sənaye müəssisələrində, kəndlərdə, tədris ocaqlarında da ictimai əsaslarla xeyli muzeylər yaradılmışdır. Bakıda ovçular evində «Azərbaycan faunası florası» muzeyini, Gəncədəki Azərbaycan miniatür sənəti muzeyi, Goranboy rayonunun Baxçakürd kəndində Bəsti Bağirovanın, Beyləqan rayonunun 5 Nə-li sovxozun adlı-sanlı mexanizatoru S. Qaziyevanın ev muzeyi və s. deyilənlərə gözəl misaldır. «Ozan-aşıq sənəti» muzeyi 1974-cü ildə Respublikamızın dilbər guşəsində – Tovuz rayonunda açılmışdır. Aşıq Hüseyn Bozalqanlı adına Azərbaycan «Ozan-aşıq sənəti» muzeyi ölkəmizdə aşiq sənətkarlarına həsr olunmuş ilk muzeydir.

Yeni yaradılan muzeylərlə yanaşı mövcud muzeylərin ekspozisiyalarının yenidən qurulmasına xeyli fikir verilirdi. Azərbaycan erməni işğalına məruz qalmaq ərəfəsində Naxçıvan MR-ın tarix və ədəbiyyat muzeyi, Şuşada Ü. Hacıbəyovun, Şekidə M.F. Axundovun, Lənkəranda H. Aslanovun ev muzeyləri, Qazaxda M.P. Vaqifin xatirə muzeyi, S. Vurğunun poeziya evi, Şamaxıda M.Ə. Sabirin ev muzeyi, Beyləqan, Lənkəran, Astara tarix-diyarşünaslıq muzeyləri yeni ekspozisiyalarla zənginləşdirilmişdir.

Sərgilər muzeylərimiz tərəfindən aparılan elmi-maarif-

çilik işinin mühüm formalarındandır. Bu, muzey sərvətlərinin təbliğinə imkan verir. Azərbaycan kənd təsərrüfatı Muzeyinin «Hər şey cəbhə üçün, hər şey qələbə üçün» səyyar sərgisi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sərgidə müharibə illərində respublika zəhmətkeşlərinin əməyindən, onların cəbhəyə xüsusi köməyindən və s. geniş söhbət açılır.

3. Xalq təhsili sistemi. Maarif və təhsilin mədəniyyətin tərəqqisində rolu

Elmi-tədqiqat işlərindən məlumdur ki, Azərbaycan xalqının çox qədim və zəngin bir təhsil tarixi vardır. Hələ, V əsrin əvvəllərində Azərbaycanda bir sıra xristian məktəbləri meydana gəlmiş və fəaliyyətə başlamışdı. İslamın yayılması ilə əlaqədar olaraq VII əsrdən sonra isə Azərbaycanda müsəlman məktəbi yaradılmış, XI əsrin əvvəllərindən başlayaraq müsəlman məktəblərinin yüksək tipi olan mədrəsələr meydana gəlmişdir. Bu məktəblərdə ilahiyyatla yanaşı dünyəvi elmlər – astronomiya, riyaziyyat, fəlsəfə, təbabət və s. dərsləri də öyrənilirdi. XIII əsrin ortalarında Marağa ətrafında, dağ zirvəsində rəsədxana yaradıldı. Burada çoxlu əsərlər, ulduzlar aləminin xəritəsi, astronomiya cədvəlləri və s. hazırlandı. Qeyd etmək lazımdır ki, maarifçilərdən Həbib bəy Mahmudbəyli və Soltan Məcid Qonizadənin yorulmadan çalışmaları nəticələrində Azərbaycanda 1880-ci ildən sonra “Rus-tatar məktəbi” adlanan bir çox məktəblər açıldı. Ancaq bir qədər sonra xalq məktəblərində çar idarəsinin ruslaşdırma siyasəti yürütdüyünü görəncə bu məktəblərdən bir qədər soyudu. Azərbaycan xalqı uşaqlarına milli ruhda bir çox mədəni və siyasi cəmiyyətlər yaratdı. Bu cəmiyyətlərə Azərbaycanın bir çox xeyriyyəçiləri maddi

yardım göstərirdi. 1901-ci ildə Hacı Zeynalabdin Tağıyev Bakıda 1-ci Aleksandrovski Türk gimnaziyası açdırmışdır. Türk kapitalistlərinin köməyi ilə "Səadət" məktəbi də yaradıldı. Tağıyev Bakıda böyük bir teatr binası tikdirdi. Azərbaycanın varlı adamları qəzet və jurnalların çıxarılmasına maddi yardım edirdi. Qərbə oxumaq üçün öz vəsaitləri hesabına tələbə göndərirdilər. Çar rejimi Azərbaycanda texniki universitet kimi elmi mərkəzlər açmağı qadağan etmişdi.

Lakin, bütün bu maneələrə baxmayaraq, XIX əsrin axırlarında türk pedaqoqları xalqın və varlıların yardımını sayəsində öz milli məktəblərini açmağa başladılar. Bu məktəblərdə ruslaşma siyasəti pislənilmiş, yalnız rus dili bir fənn kimi tədris edilirdi. Bu məktəblərə "Üsuli cədid" məktəbləri deyilirdi. Şamaxıda şair və müəllim Hacı Seyid Əzim Şirvaninin vaxtı ilə açmış olduğu cədid məktəbini Mirzə Ağa davam etdirmişdir.

Qubada Molla İbrahim Xəlil, Salyanda Molla Əbülhəsən, Bakıda Mirzə İsmayıl Qudsi yeni üsul məktəblərinin qurucuları idilər. Şuşada Mir Möhsün Nəvvab və yoldaşları üsuli-cədid ənənələrini davam etdirir, xalqı həyata yeni baxımdan tərbiyə edirdilər. Üsuli-cədid məktəbləri Azərbaycanın başqa vilayət və qəzalarında da açıldı. Bu məktəblərdə dərslər türkcə keçilir və burada ana dili, hesab, coğrafiya, rus dili və təbiət dərsləri öyrədilirdi.

1890-cı ildə Azərbaycanda on iki gimnaziya və real məktəb var idi. Bu məktəblərdə oxuyan 5700 tələbədən 91 nəfəri Azəri türkü idi.¹ Çar üsuli idarəsi azəri xalqının mədəniyyətinin inkişaf etməsinə hər vasitə ilə maneçilik törədirdi.

1890-cı ildə Şuşada və Naxçıvanda qızlar üçün məktəblər açılmışdı. Qızlar üçün məktəblərin açılmasında "Şuşa"

¹ Hüseyn Baykara. «Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi», B.1992, səh.53-54.

keyriyyə cəmiyyəti böyük rol oynamışdır. Bakıdakı qızlar məktəbinə Həsən bəy Zərdabının arvadı Hənifə xanım rəhbərlik etmişdir.

Azərbaycanlıların oxumaq arzularına rus imperiyası daim mane olurdu. Bunu aşağıdakı faktlarla bir daha isbat etmək olar. Qafqazda 300 rusa, 4800 gürcüyə, 5400 erməniyə, 17300 azəri türkünə bir məktəb düşürdü.¹ 1891-ci ildə Gəncədə xüsusi türk məktəb və mədrəsəsində oxuyanları nəzərə almasaq rus dövlət məktəblərində 844 türk şagirdi oxuyurdu.

O dövrdə aktual mövzulardan biri məktəblərdə dərslər metodu, dil və əlifba məsələsi idi.

Əlifba məsələsi, ərəb hərflərinin türk dilinə uyğun gəlmədiyini, latın əlifbasına keçmək lazım olduğu M.F. Axundovdan yadigar qalan çox mühüm bir proses idi. Müəllim M.T. Sidqi və F. Köçərli bu məsələlərə tərəfdar idilər.

1898-ci ildə F. Köçərli Tiflisdə rus dilində nəşr olunan "Qafqaz" qəzetində "Ərəb əlifbası və onun nöqsanları" başlığı altında bir sıra məqalə də dərc etdirmişdi. Bu baxımdan Firudin bəyin ötən əsrin sonlarında yazmağa başladığı və 1908-ci ildə bitirdiyi, "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" əsəri xüsusən böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.

M.T. Sidqi də yazdığı məqalələrdə F. Köçərli ilə həmfikir olduğunu dəfələrlə söyləmişdir. Dil məsələsində əsasən Azərbaycan dilinin, yəni canlı xalq dilinin ədəbi dil kimi tətbiqindən söhbət açılırdı.

Ölkədə mədəni irəliləmə ümumi təhsilin həyata keçirilməsi yolu ilə təmin edilirdi. Bu baxımdan F. Köçərlinin olduqca böyük xidməti xüsusilə qeyd edilməlidir. O, ömrünün gözəl günlərini, qəlbinin bütün hiss və həyəcanlarını Azərbaycan

¹ Yəni orada.

xalqın maarifləndirilməsi işinə sərf etmişdir. 1918-ci ildə onun böyük səyi və zəhməti nəticəsində məşhur Qori seminariyasının Azərbaycan şöbəsi Qazaxda fəaliyyətə başlamışdır.

Qori seminariyasının Azərbaycan şöbəsi Qazaxa köçürüldə səxavətli Məşədi İbrahim öz şəxsi mülkünü seminariyanın direktoru Firudin bəy Köçərliyə bağışlamışdır.¹

1920-21-ci illər ərzində Azərbaycan Respublikasında 194 yeni ibtidai məktəb mövcud idi.² Azərbaycanda sovet hakimiyyəti dövründə Xalq Maarif Komissarlığında çalışan Məmməd Cuvarlinski, Müseyib Şahbazov, Ayna Sultanova respublikada xalq maarifinin inkişafında çox mühüm rol oynadılar.

Azərbaycan xalqının maarif və mədəniyyət uğrunda apardığı mübarizədə «Molla Nəsrəddin» məcmuəsinin böyük rolu olmuşdur. Jurnal öz səhifələrində yeni üsulla məktəblərin açılmasını təbliğ edən məqalələr nəşr edirdi.

Azərbaycan xalqının müstəqil millət kimi inkişafında ali təhsil sistemi xüsusi rol oynamışdır. 1919-cu ildə Bakı Dövlət Universitetinin yaranması M.Ə. Rəsulzadənin fəaliyyəti ilə sıx surətdə bağlıdır. Bu işdə Azərbaycan ziyalılarından Ə. Haqverdiyev, T. Şahbazi, M. Şaxtaxlı və b. fəal iştirak etmişlər. Sonralar universitetin müvafiq fakültələri əsasında N. Tusi adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, N. Nərimanov adına Azərbaycan Dövlət Tibb Universiteti, Azərbaycan İqtisad İnstitutu kimi ali təhsil ocaqları yaranmışdır. M.Ə. Rəsulzadə adına Bakı Dövlət Universiteti respublika ali məktəblərinin əsas elmi-metodik mərkəzidir. Universitetin alimləri yüksək ixtisaslı kadr hazırlamaqla bərabər aktual elmi problemlər üzərində çalışırlar.

Azərbaycan Pedaqoji Universiteti 1930-cu ildə BDU-nun pedaqoji fakültəsi əsasında yaradılmışdır.

¹ Şamistan Nəzirli. «Qoridan gələn qatar»

² «Azərbaycanın maddi mədəniyyəti», B., Elm, 1957, səh.17.

Universitetin pedaqogika və filologiya elmlərinin inkişafında çox mühüm rolu olmuşdur. Azərbaycan dili və ədəbiyyat, rus dili, tarix, riyaziyyat, fizika, coğrafiya fənlərinin tədrisi metodikası əsasən burada yaranıb inkişaf etmişdir. Bundan əlavə 1938-ci ilin aprelində Azərbaycan XKS qərarı ilə Gəncə Dövlət Pedaqoji İnstitutu açıldı.

Azərbaycan ilk musiqi siniflərinin təşkili sayəsində 1916-cı ildə bu siniflər Bakı musiqi məktəbinə, 1920-ci ildə isə Xalq Konservatoriyasına çevrilir. Konservatoriyanın təşkilində Ü. Hacıbəyovun müstəsna rolu olmuşdur. Beləliklə, Azərbaycan milli musiqi mədəniyyətinin çiçəklənməsinin əsası qoyuldu. Bütün bunlar Azərbaycanda xalq maarifinin və mədəniyyətinin tərəqqisində qüvvətli təkan olmuşdur. Mühəribədən sonrakı illərdə Azərbaycanın təhsil sistemində xeyli inkişaf olmuşdur. 1948-ci ildə Politexnik İnstitutu, 1952-ci ildə Rus Dili və Ədəbiyyatı İnstitutu, 1976-cı ildə İnşaat Mühəndisləri İnstitutu təşkil olundu. Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun filialı əsasında 1972-ci ildə Naxçıvan, 1973-cü ildə Stepanakert¹ institutları, 1981-ci ildə isə Gəncə Texnologiya İnstitutu təşkil olundu. 1969-cu ildə ali məktəblərin yanında fəhlə, kolxozçu və ordudan tərxis olunanlar üçün hazırlıq şöbələri yaradıldı.²

Bütün məktəblərdə tədrisin məzmununu mövcud rejimin məqsədlərinə uyğun şəkildə müəyyən olunmuşdur.

1990-cı ildə ümumtəhsil məktəblərinin sayı 4534-ə çatmışdır. Burada 1,5 milyona qədər şagird təhsil alırdı. Respublikada 182 texniki peşə məktəbi, 77 texnikum və digər orta ixtisas təhsil müəssisələri fəaliyyət göstərirdi.¹

¹ «Azərbaycan S.E.» I cild, səh.139-141.

² «Azərbaycan S.E.» I cild, səh.139-141

AZƏRBAYCANIN ŞİFAHİ XALQ ƏDƏBİYYATI MİLLİ MƏDƏNİYYƏTİMİZİN MƏNBƏYİ VƏ TƏRKİB HİSSƏSİDİR

Hər bir milli mədəniyyət kimi Azərbaycan milli mədəniyyətinin də özünəməxsus tərkib hissəsi vardır.

Bunlardan biri də xalqın əsrlər boyu yaratdığı və sonrakı nəsillərə ötürdüüyü folklor ədəbiyyatıdır. Folklor və ya şifahi xalq ədəbiyyatının çox böyük mənalardan biri də onun tərbiyəvi əhəmiyyəti təşkil edir.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı uzaq keçmişlərə dərin köklərlə bağlıdır. Onun tarixi xalqın bədii fəlsəfi fikrinin yaranması və inkişaf tarixidir. Xalqın istedadı onun yaradıcılıq dühası «Kitabi Dədə Qorqud», «Koroğlu», «Qaçaq Nəbi», «Mola Nuru», «Səttər xan», «Qatır Məmməd» kimi xalq dastanları öz əksini tapmışdır.

Bu dastanlarda, müxtəlif tarixi dövələrdə Azərbaycan xalqının yerli və xarici düşmənlərə qarşı apardığı mübarizəni əks etdirirdi. Xalq kütlələrinin həyatında baş verən ictimai-siyasi hadisələr şifahi xalq ədəbiyyatında özünü bu və ya başqa formada göstərir ki, bu da onun tarixi əhəmiyyətə malik olmasını bir daha sübut edir.

Beləliklə, şifahi xalq ədəbiyyatının xüsusiyyətini nəzərdə tutaraq qeyd edirik ki, şifahi xalq ədəbiyyatını bilmədən əməkçi xalqın tarixini bilmək olmaz.

Folklor – xalqın hikmətli fikirləri, mənalı hökmləri və dərin düşüncələri, xülasə şəkildə ifadə olunan həyatı həqiqətlərdən ibarətdir. Varlığı bədii obrazları vasitəsilə əks etdirmək, folklara xas olan ən ümumi cəhətdir.

M. Qorki göstərir ki, folklor zəhmətkeş insanların zəngin və mənəvi sərvətidir. Bu nağıllar və əfsanələr şəklində də gəlib bizə çatmışdır. Bəşəriyyətin bu qiymətli sərvəti xalq kütlələrinin çox qədimlərdən başlayaraq ümumdünya mədəniyyətinin yaranmasında yaxından iştirakını göstərən mühüm vasitədir.

Hələ keçmişlərdə şair, alim, pedaqoq və filosofun kollektivdən ayrılmağı bir dövrdə xalqın yaradıcılığında onun bütün elmi və psixoloji baxışları ifadə olunmuşdur. Ona görə də folklor insanların həyata baxışını öyrənmək işində böyük əhəmiyyəti vardır. Azərbaycan xalqının tərəqqisində şifahi ədəbiyyatın böyük rolu vardır.

Gənc nəslin təlim-tərbiyəsində və onun yetginləşməsində şifahi xalq ədəbiyyatı böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Nağıl və dastanlar uşaqlarda ədalət və ədalətsizlik haqqında ilkin müsbət təsvirlər yaradır.

Məsələn, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında «Küp Qarısı» nağlında, «Koroğlu» dastanında utopik dövlət gözəl quruluş haqqında söhbət gedir.

«Küp Qarısı» nağlında qəhraman bir şəhərə gətirilib çıxarılır. Bu qəribəlik orasındadır ki, burada insan xoşbəxtliyi hökm sürür. «Koroğlu» dastanında olduğu kimi. Türk xalqlarının yaradıcılığında «İsgəndər Zülqərincey», «İbrahim», «Kor-

¹ «Azərbaycan tarixi» B.1996. səh.283

oğlu», «Manas» (qırğız), «Mayan xal» vardır. Xalq zülmə, ədalətsiz şahlara qarşı mübarizə aparır və gəncləri də bu yola dəvət edir.

Folklorizmde ədalətsizliyi, paxıllığı, şər qüvvələr, Qara Keşiş, Qara Vəzir, zülmkar qəspkar padşah obrazları geniş yayılmışdır.

Məsələn, 1990-cı ildə «Hayka» nəşriyyatı tərəfindən bir erməni diasporu adında kitab buraxılıb. «Дарога лидера» Zori Balayanın «Ocaq» əsərində onlar ən çox Qafqaz Albaniyasına gücüm edirlər, onu erməni torpağı hesab edirlər. Səbəb isə, Albaniyanın Aran hissəsi islamı qəbul etmiş Dağlıq hissədə isə xristianlıq qalmışdır. Eramızın təxminən 300 ilini Albanlar xristian kimi yaşamışlar. Din ümumilik, qonşuluq ermənilərlə Albanları yaxınlaşdırmışdır. Hətta 1836-cı ildə Rusiyanın köməyi ilə onlar Alban kilsəsinin ləğvinə və onların qalıqlarının erməniləşdirilməsinə nail oldular. Həm də (VIII ə.) xəlifə Əbdülməlik Alban kilsələrinin erməni kilsələrinin tabeliyinə vermişdir.

Erməni keşişi İlyamın köməyi ilə alban abidələri, alban torpaqları o cümlədən, Dağlıq Qarabağ (Arsax) və Sunik (Zəngəzur) mülkləri kimi yazılarla ermənilər dünyanı çaşdırmışdır.

Amid döyüşü 359-cu ildə olmuşdur (Sasani – Alban və erməni qoşunları arasında).

Azərbaycan türkünə qran erməni sərkərdəsi Vasak edam edildi. Erməni hökmdarı romalıların ələltisi II Arşad həbs edildi.

Dizrav döyüşü 371-ci ildə baş vermiş Sasani – Alban, Erməni – Roma ordusu arasında olmuşdur.

Romalıların köməyi ilə ermənilər qalib gəldi. Albaniya talandı. 387-ci ildə Roma ilə Sasanilər arasında müqavilə bağ-

landı. Ermənistan 2 yerə bölündü, yuxarı (Albaniyanın hissəsi) ermənilər tərəfindən tutulan hissəsi Albaniyaya qaytarıldı.

Albaniyanın ayrılmaz hissəsi olan Arxas I – VIII əsrlərdə əvvəlcə Arşakilərin sonra Sasanilərin – Mehrainlərin nəzarətində olub, VIII əsrdə Xilafətin hakimiyyəti altında, XII–XIII əsrlərdə Arsax güclənir, onun başçısı Həsən Cəlair Alban çarı kimi tanınır. XIII əsrdə monqollar onun müstəqilliyinə son qoyur.

Naxçıvan. Naxçıvan Azərbaycanın ayrılmaz hissəsidir. O, heç vaxt erməni torpağı olmayıb. B.e.ə. Naxçıvan əvvəlcə VII-VIII əsrlərdə Manna və Midiyanın, VI əsrdə isə Atropatənin tərkibində olmuşdur. VII əsrdə xilafətin, IX–X ə. Sacilər və solalilərin, XII ə. Atabəylərin, XIV–XV ə. Qaraqoyun və Ağqoyunların, XVI ə. Səfəvilərin mülklərinə daxil olmuşdur (Adi kiçik vilayətdə ermənilər yaşamışdır).

Türkün adı milad tarixi ilə VII əsrdə Orxan yazılı abidələrində bu günkü tələffüzlə «milliə, dövlət» mənasında işlədilmişdir. Türkün sözüne «tərətmək, güc, qüvvət, intizamlı» mənalar vermişdir.

Rəvayətə görə Oğuz xan türklərin ulu babası olmuş və bu baxımdan da oğuzlar türkün ən vacibləridir. Türklərin əksəriyyəti İran, Türkiyə, Azərbaycan, Türkmənistan, İraq türkləri, Balkan türkləri Oğuz xanın övladları adlanır.

Əksi türk ədəbiyyatı dastan və şifahi xalq ədəbiyyatı ilə başlamışdır. Dastanlar ellərin və ya millətlərin din, mərdlik, milli qəhrəmanlıq məcaralarının əksərən mənşə hekayətidir.

«Əfrasiyab dastanı». Əfrasiyab türk xaqanı və qəhrəmanıdır. E.ə. V əsrdə saqa türklərinin başçısı olmuş (Turan), böyük xaqan olmuş, iranlıları da dəfələrlə məğlub etmişdir. O, Keyxosrova (Midiyanın padşahı) məğlub olaraq öldürülmüşdür.

«*Şu dastanı*» E.ə. IV ə. yaşamış türk ondularına başçılıq etmişdir. Bu çox şöhrət qazanmışdır. İsgəndər gələndə Şu ordusu Çinə Uyğur tərəfə getmişlər.

«*Oğuz xan dastanı*». Oğuz xan türklərin ümüdüdür. O, böyük Hun xaqanı Meti xan olmuşdur (XIII). Atilla Oğuz xanın anası Aykağanın gözü parladı, bir oğul doğdu. Adı Oğuz olan bu oğlan 40 günlüyündə böyüyür. Ata minir və qəhrəman olur. O zaman canavar hamıya ziyan verirdi. O, onu öldürür xalqı xilas edir.

Oğuz xan ova gedir bir ağacın oyuğunda bir gözəl qız görür. Onu sevir, onunla evlənir. Onun üç oğlu olur. Göy, Dağ və Dəniz adlanır. Bu oğlanlardan 24 Oğuz qəbiləsi əmələ gəlir və artır.

MƏDƏNİYYƏT VƏ DÖVLƏT

Mədəniyyətin inkişafında dövlətin rolu onun maarifin, elmin bədii mədəniyyətin tərəqqisinə yönəldilmiş fəaliyyətində özünü konkret şəkildə göstərir.

Mədəniyyətə dövlətin rəhbərliyi aşağıdakı əsas məsələlərin həllinin təmin edilməsinə yönəldilib

Mədəniyyətin inkişafının əsas məsələlərinin həllinin təmin edilməsinə yönəldilir. Mədəniyyətin inkişafının əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi aşağıdakı mühüm məsələləri əhatə edir.

Mədəniyyətin nəzəri əsaslarının inkişaf edilməsi, mədəniyyətin idarə olunmasının forma və metodlarının təkmilləşdirilməsi ziyalı kadrların formalaşması, mənəviyyət tərbiyəsi, onların yaradıcılıq işinə dövlət qayğısı:

- gənclərin mədəni prosesə cəlb edilməsi, istedadların inkişafı üçün əlverişli şəraitin təşkil edilməsi;

- vətəndaşların ölkəmizin və dünya mədəniyyətini sərvətlərindən faydalanması üçün müxtəlif və intensiv şərait yaradılması və s. məsələlər¹ zamanın ən mühüm tələblərindən biridir.

Azərbaycan dövləti elmin, təhsilin, incəsənətin planlaşdırdığı və təşkil etdiyi zəmanə onu əsas götürür ki, mədəniyyətin bu komponentləri hər şeydən əvvəl onun mədəni, tərbiyəvi

¹ S. Məmmədova Mədəniyyətşünaslıq, Bakı, 2001, s. 81.

yunksiyasının həyata keçirilməsinə, yəni insanın formalaşdırılmasına xidmət etsin. Çap məhsullarının daim artması, mətbuatın radio və televiziya kanallarının çoxalması və onun əhəmiyyətinin genişlənməsi, geniş mədəni-maarif şəbəkələri, klublar, mədəniyyət sarayları və s. sayəsində dövlətin insanlara tərbiyəvi təsir göstərmək, onların intellektual – mənəvi inkişafına, vətənpərvərliyinin artmasına şərait yaratmaq imkanı verir.

Dövlət və hüquq quruculuğu kimi qanunların hazırlanması və əməli şəkildə tətbiqi elm və mədəniyyəti nailiyyətlərinə əsaslanır. Vətəndaşların yüksək mədəniyyəti, şüurluluğu və mütəşəkkilliyi eyni zamanda dövlət qanunlarının tələblərinə ciddi münasibət göstərməyin demokratiya prinsiplərinin həyata keçirməyin əsas şərtlərindəndir.

Hüquq mədəniyyəti cəmiyyətin ictimai-siyasi təşkili ilə olduqca bağlıdır. Yüksək hüquq mədəniyyətinin olduğu siyasi sistemin normal fəaliyyət göstərməsi üçün şərait yaradır. Bu sistemin hər bir sahəsi ilə fəaliyyət göstərməlidir ki, qanuna tam müvafiq olsun, demokratiyanın yaratdığı imkanlardan məqsədyönlü istifadə etsin.

İnsanların hüquqa, mövcud hüquq normalara münasibətlərinin toplusu hüquq mədəniyyəti adlanır. Hüquq normalarının tələblərinə əməl etməyin vacibliyini insanlar şüurlu şəkildə dərk etməlidirlər. Deməli, hüquq mədəniyyətinin səviyyəsi həm vətəndaşların hüququ bilmək, başa düşmək dərəcəsi, həm də bunu yerinə yetirməyin vacibliyini dərk etməsi ilə asılıdır. Qanunçuluğu möhkəmləndirməyin əsas amili hüquq mədəniyyətinin yüksəldilməsidir. Hüquq mədəniyyətinin yüksəldilməsi neqativ halların aradan qaldırılmasının ən mühüm vasitələrindən biridir. Hüquq mədəniyyətinin inkişafı formalizm, süründürməçilik və s. kimi mənfi halların da aradan

qaldırılmasına öz təsirini göstərir. Müasir dövrdə iqtisadi göstəricilərin hüquqi baxımdan təhlili yollarının təkmilləşdirilməsi getdikcə daha aktualıq kəsb edir. İdarəetmə aparatı rəhbərlərinin hüquq mədəniyyətini artırmaqla qarşıya çıxan problemlərin hüquqi baxımdan təhlili və iqtisadi baxımdan məzmunu metodlarını əlaqələndirmək mümkündür. Bunun üçün iqtisadiyönlü ali məktəbdə son vaxtlar tədris olunan «Hüquq əsasları və Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası», «İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsi» fənlərinin mühüm elmi-nəzəri və praktiki əhəmiyyəti vardır. Cəmiyyətin həyatında mühüm rol oynayacaq savadlı kadrların hazırlanması dövlətçiliyimizin ali məqsədlərindən biridir.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DÖVLƏT RƏMZLƏRİ

Hələ qədim zamanlardan bütün nüfuzlu dövlətlərin özünəməxsus fərqləndirici əlamətləri-simvol və rəmzləri olmuşdur. Bütün bunlar emblem, bayraq, gerb, orden, medal, pul və s. ibarət olub. Əsrlərdən bəri Azərbaycanda maddi, mənəvi və bədii mədəniyyətimizin zənginliyini, rəngarəngliyini ifadə edən heraldika və rəmzlər sistemi mövcud olmuşdur. Bunlara misal olaraq folklor və ədəbiyyatda, arxeoloji, etnoqrafik, dekorativ və təsviri sənət abidələrində at, maral, qurd, əjdaha, qartal, şir, simurq və s. kimi heyvan və quş, sərvi, pələndər, nar, lələ, nərgiz, qızılgül və s. kimi ağac və çiçək təsvirlərini göstərə bilərik. Həndəsi və nəbati naxışlarla həkk olunmuş bu obrazlar simvolik mənə kəsb etmiş, milli təfəkkürün, xalqımızın bədii zövqünü, estetik və əxlaqi təsəvvürlərinin rəmzi mahiyyətini daşımışdır. Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq tarixi, azadlıq istiqlalçılıq naminə mübarizəsi, milli dövlətçilik meyilləri qədim mifoloji təsəvvürlərdə, folklor qaynaqlarında, feodalizm dövrü dövlət qurumlarının bayraq, nişan, emblem və digər rəmzlərində ifadə olunmuşdur. Hətta kiçik dövlət qurumları sayılan xanlıqların da özünəməxsus simvolları olmuşdur.

Həm tarixi mənbələr, həm də maddi mədəniyyət və incəsənət abidələri göstərir ki, qədimdə Azərbaycan ərazisində yerləşən dövlətlərin müxtəlif rəmzləri və emblemləri, orəb

hərfləri ilə yazılmış xəttatlıq nümunələri – «tuğra»ları olmuşdur. Məsələn, görkəmli dövlət xadimi və sərkərdə, istedadlı şair Şah İsmayıl Xətəinin yaratdığı Səfəvilər dövlətinin 12 qırmızı zolaqlı baş geyimi rəsmi fərqlənmə nişanı kimi qəbul olunmuşdur. Bununla bərabər «Qırmızı taclı», «Qızılbaş şahı»nın özünəməxsus gerbi də olmuş – «Simurq quşu ilə əjdahanın döyüşünü təsvir edən «tuğra»sı dövlətin rəsmi rəmzi, bir növ emblemi xarakteri daşımışdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, hökəmdarlara məxsus belə rəmzlər xanlıqlar dövründə də geniş yayılmışdır.

XIX əsrdə Azərbaycanda Rusiya İmperiyasının hökəmrənliyi dövründə Bakı, Gəncə, Şamaxı, Quba, Dərbənd, İrəvan və digər Azərbaycan şəhərlərin qərbləri təsdiq olunmuş və bunlar maddi mədəniyyət abidələrində, rəsmi sənədlərdə müəyyən iz qoymuşdur.

Bakıda İçəri şəhərin qala divarlarında, Şamaxı darvazası üzərində daş lövhəyə həkk olunmuş buğa kəlləsi ilə qoşa şirin təsviri də Şirvanşahlar dövlətini qüdrətindən xəbər verən monumental emblemdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qədim diyarımızda milli hüquqi dövlətçiliyimizin əsasını qoymuşdur.

Yaxın Şərqdə, İslam aləmində və türk xalqları arasında ilk dəfə bəşəri və milli əsaslara istinad edən müstəqil demokratik dövlətin qurulması xalqımızın milli azadlıq, milli istiqlal naminə apardığı mübarizəsinin misilsiz qələbəsidir. Qısa dövr ərzində Azərbaycan hökəməti tərəfindən ali dövlət orqanları yaradılmış, türk (Azərbaycan) dili rəsmi dövlət dili elan edilmiş, siyasi, iqtisadi, hərbi və mədəni quruculuq sahəsində bir sıra islahatlar aparılmışdır.

Azərbaycan dövlətçiliyi bərpa olunan kimi onun yaratıcıları dövlətin milli əlamətlərini əks etdirəcək özünəməxsus rəmzlərin təxirəsalınmadan yaradılması işinə başladılar.

Milli dövlətçiliyin istiqlaliyyətini, varlığını, xalqın ön ülvü arzularını lakonik, bədii obrazlı dildə ifadə edən mühüm amillər-rəmzlər, bayraq, gerb və himndir. Bundan başqa dövlətin pulu, həmçinin təsis etdiyi orden və medallar da onun atributları hesab olunur. Biz isə burada hələlik dövlət rəmzlərindən bəhs edəcəyik.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DÖVLƏT BAYRAĞI

Dövlətin rəsmi fərqləndirici əlamətlərindən biri dövlət bayrağıdır və onun təsviri, əsasən konstitusiyada qanunvericiliklə təsbit olunur. Dövlət bayrağı eyni zamanda, məxsus olduğu dövlətin suverenlik rəmzidir.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət bayrağı 1918-1920-ci illərdə mövcud olmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə yaradılan milli dövlət atributlarındanır.

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Milli Şurası Tiflisdə Azərbaycan İstiqlal Bəyannaməsini qəbul edərək, onun müstəqilliyini elan etdi. Bakı şəhəri bolşevik-daşnaq qruplaşmalarından ibarət Bakı Xalq Komissarları Sovetinin əlində olduğu üçün həmin il iyunun 16-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk Milli Hökuməti və Milli Şurası Gəncədə yerləşdirilir. Qeyri-sabit siyasi vəziyyətlə bağlı 1918-ci il iyunun 17-də Azərbaycan Milli Şurasının yeddinci iclasında onun buraxılması, bütün qanunverici və icra hakimiyyətinin Azərbaycanın Müvəqqəti hökumətinə verilməsi haqda iki qərar qəbul edilir.

Fətəli Xan Xoyskininin rəhbərlik etdiyi Azərbaycan Müvəqqəti Hökumətinin 24 iyun 1918-ci il tarixli qərarı ilə üzərində ağ aypara və səkkizguşəli ulduz təsviri olan qırmızı rəngli bayraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət bayrağı kimi qəbul edilir.

Türkiyə ilə Antanta dövlətləri arasında Birinci Dünya müharibəsinin sonuna yaxın 1918-ci il oktyabrın 30-da imzalanan Mudros (Mondros) müqaviləsinə əsasən türk qoşunları Azərbaycana tərək etməli və müttəfiq qüvvələri tərəfindən Bakının tutulmasına mane olmalı idilər.

Azərbaycan ərazisi üzərində səlahiyyət mandatı almış ingilislər isə ilk bəyannatlarında Azərbaycan hökumətini tanımadıqlarını bildirdilər və bu hökuməti Türkiyənin intriqasından yaranmış bir qurum kimi qiymətləndirdilər. Bunun qarşısını almaq və milli hökumətin tanınmasına nail olmaq dövlət bayrağının dəyişdirilməsi qərara alındı. 1918-ci il noyabrın 9-da Bakı şəhərində Fətəli Xan Xoyskinin sədrliyi ilə Nazirlər Kabinetinin iclası oldu və burada onun milli bayraq haqqında məruzəsi dinlənilirdi. Həmin iclasda dövlət bayrağı haqqında aşağıdakı qərar qəbul edildi:

«Yaşıl, qırmızı və mavi rənglərdən, ağ aypara və səkkizguşəli ulduzdan ibarət olan bayraq hesab edilsin».

Azərbaycan Respublikasının müstəqillik qazanmasından keyli əvvəl, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən qəbul edilmiş və 28 aprel rus işğalından sonra 1920-ci il mayın 3-də endirilmiş müqəddəs bayrağımız 70 il sonra 1990-cı il noyabrın 17-də qədim Azərbaycan diyarı Naxçıvanda XX əsrin böyük siyasət və dövlət xadimi prezident Heydər Əliyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət bayrağı kimi qəbul edilərək, yüksöklərə qaldırıldı.

1991-ci il fevralın 5-də Azərbaycan Respublikası Ali Soveti «Azərbaycan Respublikasının Qanunu»nu qəbul etdi. Bu Konstitusiya qanunu ilə üç rəngli bayrağımız Azərbaycan Respublikasının Dövlət bayrağı kimi təsdiq edildi və bu istiqlal rəmzimiz bütün Azərbaycan üzərində dalğalanmağa başladı.

Bu gün milli tərbiyə və təhsilimizin, milli ideologiyamızın qarşısında duran ən vacib məsələlərdən biri prezident H. Əliyevin «Azərbaycan Respublikasının dövlət atributlarının təbliği işinin gücləndirilməsi haqqında» sərəncamına uyğun olaraq milli bayrağımızın tarixini, onun rəng palitrasının və üzərindəki simvolların mənə və funksiyalarını təbliğ etməkdən ibarətdir.

Azərbaycanın Dövlət bayrağı «Trikolor» («üç rəngli bayraq») bayraqlar sırasına daxildir. Dünyada ilk trikolor XVI əsrdə Hollandiyada yaradılmış və qırmızı, ağ, mavi rəngli üç üfqi zolaqdan ibarət olmuşdur. Müasir dövrdə bir çox dövlətlərin də bayraqları trikolordur. Lakin, bizim milli bayrağımız dünyada mövcud olan trikolordan rəng düzümü ilə bərabər, üzərində digər simvolların olmasına görə fərqlənir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif dövrlərə və dövlətlərə məxsus bayraqlardakı eyni rəng müxtəlif mənə və funksiya daşıya bilər.

Dövlət bayrağımızda üç rəngin ifadə etdiyi və XX əsrin əvvəllərindəki milli istiqlal ideologiyamızın üç təməl prinsipini bildiren «Türkçülük, islamçılıq və müasirlik» düsturunun müəllifi görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri Əli bəy Hüseynzadədir. Onun fikrincə, türkləşmək - milli ənənələrin dirçəlməsi, milli dilin, ədəbiyyatın, tarix və mədəniyyətin yüksəldilməsi, islamlaşmaq - islamda milli dini-əxlaqi və ümumbəşəri dəyərin inkişaf etdirilməsi, avropalaşmaq isə Avropa elm və texni-

kasının nailiyyətlərini öyrənib onun nəticələrini öz milli elm və mədəniyyətinin inkişafına istiqamətləndirmək, Qərb demokratiyası ənənələrindən istifadə etmək deməkdir.

Dövlət bayrağımızdakı qırmızı zolaq üzərindəki rənglər aypara və ağ rəngli, səkkizguşəli ulduz rəmzləri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 1918-ci il iyunun 21-də Gəncədə qəbul etdiyi rəngli və üstündə ağ rəngli aypara və səkkizguşəli təsviri olan dövlət bayrağının üçrəngli milli bayrağımızda kiçildilmiş formasından ibarətdir. Bu simvol Azərbaycan bayrağına əski Osmanlı İmperatorluğunun bayrağından götürməklə, özündə əski türk mifologiyalarından gəlmə türkün tanrı ilə bağlılığını ifadə edir.

Hələ demokratik respublika dövründə görkəmli şairlərimiz milli bayrağımıza ideya-məzmun və bədii sənətkarlıq cəhətdən diqqəti cəlb edən şeirlər həsr etmişlər.

1919-cu ilin aprel ayında Parlament binası üzərində dalğalanan üçrəngli bayrağa həsr etdiyi «Azərbaycan bayrağına» adlı şeirində görkəmli şairimiz Əhməd Cavad yazmışdır:

*Allahın yıldızı, o gözəl pəri,
Sığınmış qoynunda Aya, bayrağım !*

Cümhuriyyətin dövlət atributlarına, o cümlədən milli bayrağımıza xalqın qəlbində məhəbbət hissi oyadaraq təsəvvürlərdə, hürələrdə onların müqəddəsəşdirilməsi, daha doğrusu, bu müqəddəsliyin milli varlığımıza hopmasına nail olunması cəhdi dövrün ictimai-bədii fikrini düşündürən məsələlərdən idi. Qəhrəmanlar oylağı, igidlər yatağı, məzlumlar panahı olub, yeraltı və yerüstü sərəvtlərinin zənginliyi, coğrafi mövqeyinin olverişliliyi ilə seçilən gözəl bir diyarın başı üzərində onun öz

milli simvolu olan bayrağın dalğalanması şair və yazıçılarımızın vətəndaş qəlblərini fərəhlə doldurur və onlar bu bayrağı qəlbən vurulduqları sevgililərinə tay tuturlar.

Beləliklə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanda müstəqillik uğrunda xalq hərəkatının gücləndiyi bir dövrdə 1990-cı il noyabrın 29-da Respublika Prezidenti tərəfindən «Azərbaycan SSR-in adının və Dövlət bayrağının dəyişdirilməsi haqqında» fərman verilmişdir. Həmin fərman 1991-ci il fevralın 5-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin növbəti çağırışının ilk sessiyasında təsdiq olunmuşdur.

Fərman müvafiq olaraq «Azərbaycan Respublikasının Dövlət bayrağı haqqında əsasnamə»də tərtib və təsdiq olundu.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DÖVLƏT GERBİ

Dövlətin möhürlərdə, pul nişanlarında, blank və başqa rəsmi sənədlərdə təsvir olunan fərqləndirici nişanı dövlət gerbidir.

Dövlət bayrağından fərqli olaraq, ADR dövründə digər rəmzlər rəsmi şəkildə qəbul olunmamış, yalnız onların qəbul ediləcəyi barədə 1920-ci il yanvar ayının 30-da hökumət tərəfindən müsabiqə elan edilmişdir. Müsabiqənin müddəti 1920-ci il mayın 1-də qutarmalı idi. Müsabiqə Xalq Cümhuriyyətinin rəmzlərinin, orden və medallarının ilk nümunələrinin meydana çıxmasını sürətləndirdi. Həmin rəmzlərin bədii həllində zamanın nəfəsi, əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış «Molla Nəsrəddin»çi rəssamlardan Ə. Əzimzadəni, O. Şmerlinqin, İ. Rotterin, R. Telinqaterin yaradıcılığına xas üslub xüsusiyyətləri diqqəti cəlb edir.

1991-ci ildə Azərbaycan Respublikasının yeni milli gerbinin yaradılması üçün müsabiqə elan olundu. Lakin, təqdim olunan gerb esgizləri Milli Məclis üzvlərini qane etmədiyi üçün vaxtilə mövcud olmuş gerb layihəsini bərpa etmək məqsəddəuyğun hesab edildi.

Qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikasının gerbi Xalq Cümhuriyyəti dövrünün 1920-ci ildə yaradılmış gerbinin təkrarıdır. Onun kompozisiyası ilk orijinalda olduğu kimi saxlanılmış, yalnız bəzi detallar – alovun, palıd yarpaqları və sünbüllərin təsviri rəssam R. Məmmədov tərəfindən bir qədər təkmilləşdirilmişdir.

Dövlət gerbində verilmiş rəmzi elementlər milli və bəşəri dəyərlərə əsaslanır. Səkkizguşəli ulduz Azərbaycanın memarlıq, şəbəkə sənətində geniş istifadə olunan ornament növlərindəndir. Memar Əcəminin yaratdığı abidələrdə, Bakı Şirvanşahlar sarayındakı divanxananın plan quruluşu və ornamentlərində, Pirsaat çayı üzərindəki Xanəqahın mayolika naxışlarında ulduz təsviri vardır.

Qalxan dünya heraldika sənətində ölkənin hərbi qüdrətinin, xalqın qəhrəmanlıq əzmini ifadə edir.

Palıd yarpaqları və sünbüllər şöhrət çələngini, qüvvəti, bolluğu ifadə edən önənənin simvollarındandır.

Gerbimizin mərkəzində şölə saçan alovun mahiyyəti M.Ə. rəsulzadənin Milli Cümhuriyyət Parlamentinin ilk açılışındakı nitqində aydın ifadə olunmuşdur: «Azərbaycan bir atəş mənbəyidir. Vətənimiz hər zaman kəndi sinəsində bir atəş – müqəddəs bəsləmişdir. Bu atəş əski zamanlardan bəri həqiqətperəstlərə rəhbər, bir şöleyi-ümid və inam təşkil etmişdir... Qəni bir atəş. Azərbaycan övladının sinələrinə düşən milyonlar ilə bərkü yaxan bu atəş əbədiyyən sönməz bir məşələ təşkil

edib də hüriyyət və istiqlala doğru getdiyimiz maneəli yolları işıqlandırın!»

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 1993-cü il 19 yanvar tarixli Konstitusiyaya qanun ilə Azərbaycan Respublikası Dövlət Gerbinin rəngli və ağ-qara təsviri təsdiq edildi. 1993-cü il fevralın 23-də isə Azərbaycan Respublikası Dövlət gerbi haqqında əsasnamə təsdiq edildi.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DÖVLƏT HİMNİ

28 may 1918-ci il tarixində Azərbaycan istiqlaliyyəti elan olunduqdan sonra ADR-in Dövlət bayrağı və Dövlət gerbi ilə bərabər Dövlət himninin də yaradılması və qəbul edilməsi məsələsi qarşıya çıxdı.

«Himn» yunanca «təntənəli nəğmə» deməkdir. O, siyasi təbliğata mühüm vasitə olmaqla müəyyən mütəşəkkillik və səfərbərlik rolu da oynayır. Himnin ifası əsasən bayram şənlikləri, siyasi nümayişlər, rəsmi dövlət qəbulları, hərbi paradlarda nəzərdə tutulur. Ç

Dövlət himninin mətni və melodiyası xalqın bütün sosial təbəqələrinə əsasən anlaşılmalıdır.

ADR dövründə dahi bəstəkarımız Ü. Hacıbəyov iki marş yazmışdır. Onların hər ikisi 1966-cı ildə türk musiqişünası Etem Üngörükün Ankarada nəşr etdirdiyi «Türk marşları» kitabında çap olunmuşdur.

Dövlət himnimizin qəbulu məsələsi ortaya çıxanda əksəriyyət Ü. Hacıbəyovun həmin marşlarından birini oranjiman etməklə himn qəbul edilməsi fikrini müdafiə etdi. Beləliklə, yeni himnimizin musiqisi yenə Ü. Hacıbəyovun oldu.

Mətn isə görkəmli şairimiz Əhməd Cavadə məxsus olduğu qeyd edilir. Lakin, son zamanlar Azərbaycan Respublikası Milli Elmlər Akademiyasının Ədəbiyyat İnstitutunun alimləri himnin mətninin müəllifliyi barədə apardıqları tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, 1919-cu ildə Bakıda nəşr olunmuş «Milli nəğmələr» məcmuəsində himnin sözləri «Cəmo bəy» imzası ilə çap olunmuşdur. Bu imza isə ADR dövründə həm parlamenti, həm də hökumət üzvü kimi fəaliyyət göstərmiş publisist və şair Cəmo bəy Hacinskiyə məxsusdur.

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 1993-cü il 2 mart tarixli qərarı ilə Azərbaycan Respublikası Dövlət himni haqqında əsasnamə təsdiq edilmişdir.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DÖVLƏT HİMNİ

*Azərbaycan! Azərbaycan!
Ey qəhrəman övladın şanlı Vətəni!
Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız!
Səndən ötrü qan tökməyə cümlə qadیرiz!
Üç rəngli bayrağınla məsud yaşa!
Mınlərlə can qurban oldu!
Sinən hər bə meydan oldu!
Hüququndan keçən əsgər,
Hər bə bir qəhrəman oldu!
Sən olarsan gülüstan,
Sənə hər an can qurban!
Sənə min bir məhəbbət
Sinəndə tumuş məkən!
Namusunu hifz etməyə,
Bayrağını yüksəltməyə
Cümlə gənclər müştəqdir!
Şanlı Vətən! Şanlı Vətən!
Azərbaycan! Azərbaycan!*

Keçən əsrin sonunda milli dövlətçiliyimiz dirçəlmiş, müstəqil Azərbaycan Respublikası dünya dövlətləri sırasında layiqli yer tutmuşdur. Bayrağımız, gerbimiz, himnimiz ictimai-siyasi və mədəni həyatımızın bütün sahələrində geniş yayılmış, Konstitusiyaya qanunu tələblərinə uyğun respublikamızın bütün orazisində və beynəlxalq miqyasda bərqərar olmuşdur.

Azərbaycan Respublikası dövlət rəmzlərinin statusu 1995-ci il noyabrın 12-də ümumxalq referendumunda qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası müəyyən-ləşdirilmişdir.

MADDƏ 23. Azərbaycan dövlətinin rəmzləri

1. Azərbaycan Respublikasının dövlət rəmzləri, Azərbaycan Respublikasının dövlət bayrağı, Azərbaycan Respublikasının dövlət gerbi və Azərbaycan Respublikasının dövlət himnidir.

2. Azərbaycan Respublikasının Dövlət bayrağı bərabər enli üç üfqi zolaqdan ibarətdir. Yuxarı zolaq mavi, orta zolaq qırmızı, aşağı zolaq yaşıl rəngdədir və qırmızı zolağın ortasında hər iki üzündə ağ rəngli aypara və səkkizguşəli ulduz təsvir edilmişdir. Bayrağın eninin uzununa nisbəti 1 : 2-dir.

3. Azərbaycan Respublikası Dövlət bayrağının və Azərbaycan Respublikası Dövlət himninin musiqisi və mətni Konstitusiyaya qanunu ilə müəyyən edilir.

MADDƏ 75.

Hər bir vətəndaş Azərbaycan Respublikasının dövlət rəmzlərinə-bayrağına, gerbinə və himninə hörmət etməlidir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası

NƏTİCƏ

„Kultura“ (mədəniyyət) ifadəsi bu günkü mənasında Avropada XVIII əsr maarifçiləri tərəfindən təqdim edilməyə başlamışdır. Onlar dövlətin güdrətlənməsindən okeanın o taylarındakı kəşflərdən ruhlanaraq mədəniyyətlərin fərqlənməsi məsələsini irəli sürmüş və mədəniyyətlərin rəngarəngliyini qanunauyğun bir hal hesab etmişdir.

Mədəniyyətlər arasında fərq olsa da, bəşəri mədəniyyətin əsasları, mənbələri və insan həyatında rolu eyni qayəyə söykənir.

Müasir dövrdə kommertsasiya vasitələrinin inkişafı və xalqlar arasında əlaqələrin adı dərəcədə genişlənməsi və dərinləşməsi – bəşər mədəniyyətinin daha böyük tərəqqisinə imkan yaradır və onun qarşısında yeni perspektivlər açır. Bununla bağlı yaradıcılıq və azadlıq məsələləri günün vacib problemi kimi qarşıda durur. Azad yaradıcılıq insanın ən vacib hüquqlarındandır.

Azərbaycan öz suverenliyini qazanması, qəbul edilmiş yeni konstitusiyaya yaradıcı adamlara, bütün mədəniyyət xadimlərinə bu hüquqdan tam sərbəstliklə istifadə etmək şəraiti yaratmışdır.

Mədəniyyət harada olursa-olsun, bəşəri duyğu və düşüncələr ətrafında toplanmış insanların şüuru ilə meydana gəlmişdir. Məhiyyət etibarilə mədəniləşməyə insan oğlu var olduğu meyl etmişdir. Onun həqiqi mənada mədəniləşməsi – duyğu, düşünce, hiss və iradə gücü ilə özünü göstərdiyi vaxtlara təsadüf etmişdir. Doğrudur, sənayedəki müvəffəqiyyətlər, texnika və texnologiyadakı nailiyyət, qatarların, təyyarə və kosmik gəmilərin böyük şəhərlərin, geniş küçələrin və hündür binaların, atom elektrik stansiyalarının yaradılması və inkişafı səciyyəvidir. Ancaq bunlar insanın rifah içində yaşamasına şərait yaradan vasitələr olsalar da, mədəniyyətin əsasları hesab edilə bilməz.

Mədəniyyət insanın istedad və qabiliyyətinin inkişaf etməsinə imkanlar açan bir mühit, bir atmosferdir.¹

Mədəni insan – öz duyğu və düşüncələri ilə bu mühitdə inkişaf edib irəliləyən və özünün inkişaf etdirdiyi ali duyğularla cəmiyyətin tərəqqisinə xidmət edən insandır.

Odur ki, mədəniyyət ruhi və zehni bir hadisə kimi cismani amillərdən axtarılmalıdır.

Mədəniyyət başqa, müasirləşmək bir başqadır. Birincisində insan öz fikirləri, düşüncələri, bəşəri keyfiyyətləri ilə ikincisi isə öz zövqləri, yaşamaq vasitələri və imkanları ilə dəyişir. Lakin, son bir neçə ildə milli hissənin inkişafı ilə müstəqilliyə keçid imkan verir ki, gənclərə güclü inam, yenilməz əzm və sonsuz iradə ilə milli mədəniyyətin inkişafı onu öz kökü üstündə, bəşəri mədəniyyətin dəyərlərindən faydalanaraq XXI əsrin mədəni tələbləri səviyyəsinə qaldırsınlar.

¹ „Zaman“ qəzeti, 8 fevral 1995-ci il.

1. Q.C. Əliyev, Ə.M. Tağıyev, M.İ. Bayramov "Mədəniyyətşünaslığın əsasları" Bakı - 1999
2. A.A. Şükürov "Kulturologiya" Bakı - 2003
3. R.C. İmanov, U. Ağayev "Dünya və Vətən mədəniyyəti". Bakı - 1996
4. S. Məmmədova "Mədəniyyətşünaslıq" Bakı - 2001
5. Abbasqulu Ağa Bakıxanov "Gülüstani İrəm" Bakı - 1954
6. Cavad Heyət "Türklərin tarixi və mədəniyyətinə bir baxış" Bakı - 1993
7. T.Ə. Nizamimülk "Tarix Azərbaycanda başlayır" Bakı - 1988
8. M. İsmayilov "Azərbaycan tarixi" Bakı - 1993, 1997
9. T. Mustafazadə "Ümumi tarix" 1,2,3,4 cildlər. Bakı - 1997-1998
10. H.İ. Şirəliyev, F. Abbasov "Politologiya" Bakı - 1993
11. "Siyasi tarix" I - II hissə Bakı - 1995
12. İ. Qumilyov "Qədim türklər" Bakı - 1993
13. Z. Bünyadov "Azərbaycan tarixi" Bakı - 1994
14. İ. Əliyev "Azərbaycan tarixi" Bakı - 1996
15. S. Əliyarov "Azərbaycan tarixi" Bakı - 1996
16. Y. Yusifov "Şərqi tarixi" Bakı - 1993
17. Ə. Cəfərov "Quruçay dərəsində" Bakı - 1990
18. Hüseyn Baykara "Azərbaycanın İstiqlala mübarizəsi tarixi" Bakı - 1992
19. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. IV cild Bakı - 1990
20. "Всемирная история" Москва - 1997
21. "Azərbaycan tarixi" 7 cildin 1,2,3,4,5,6,7 cildlər
22. "İslam" Bakı - 1989
23. İlham Əliyev "İqtisadiyyat və Neft" Bakı - 2004 səh. 25-26
24. Ziya Cəlalp "Türkçülüyün əsasları" Bakı - 1991
25. "İpək yolu jurnalı" 1 - 2 cild, Bakı - 1997
26. "İpək yolu jurnalı" 4 cild, Bakı - 1998

27. M. Zəkiyev, "M.F. Axundov və kitab mədəniyyəti" Bakı 1974
28. F. Kəcərli «Nəriman Nərimanov» Bakı - 1965
29. İ. Kərimov "N. Nərimanov və teatr" Bakı - 1963
30. M. Mehdizadə "Azərbaycan sovet məktəbinin tarixinə dair" Bakı - 1959
31. N. Mehdiyev "Orta əsrlər Azərbaycanın estetik mədəniyyəti" Bakı - 1986
32. R. Nağıyev "Ü. Hacıbəyovun estetik görüşləri" Bakı - 1965
33. A. Orucov "İlk orta əsrdə Azərbaycanda duluzçuluq" Bakı - 1869
34. Q. Əhmədov "Azərbaycanın şirəli saxsı məmulatı" Bakı - 1959
35. Mənaif Süleymanlı "Ağamusa Nağıyev" Bakı - 1994
36. S. Nəzərli "Qoridən gələn qatar" Bakı - 1993
37. Heydər Bəmmat "Qərb mədəniyyətinin inkişafında müsəlmanların rolu" Bakı - 1994
38. "Estetikanın əsasları" Bakı - 1991
39. Ə. Cəfərov "Azərbaycanın ilk sakinləri" Bakı - 2004
40. R.C. İmanov "Qondarma Dağlıq Qarabağ vilayətinin yaranması tarixindən" Bakı - 2006
41. Ə.M. Dəmirçizadə "Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi" Bakı - 1967
42. H. Araslı "Aşıq yaradıcılığı" Bakı - 1960
43. Azərbaycan müəllimi, Bakı - may 1994
44. Azərbaycan qəzeti, Bakı - 1994
45. F. Qasımlı "Füzuli yaradıcılığında idrak məsələləri" Bakı - 1964
46. Zaman qəzeti, Bakı - fevral 1995
47. M.Ə. Rəsulzadə "Əsrimizin Səyavuşu" Bakı - 1991
48. N.M. Məmmədov «Vətən dərdi», Bakı 2005

MÜNDƏRİCAT

Müəllifdən	3
Giriş	4
B ö l m ə I. Mədəniyyət və cəmiyyət	6
1. Dünya mədəniyyətinin tarixi və nəzəriyyəsinin predmeti və vəzifələri	6
2. Dekorativ-tətbiqi sənət və məişətdə onun yeri	9
3. Milli mədəniyyətlərin yaxınlaşması və zənginləş- məsi. Mədəniyyətdə millilik və bəşəriyyət	11
B ö l m ə II. Mədəniyyət və sivilizasiya	14
B ö l m ə III. Qədim dünya mədəniyyəti	17
B ö l m ə IV. Antik dövr mədəniyyəti	28
B ö l m ə V. Orta əsr mədəniyyəti	32
B ö l m ə VI. İntibah dövrünün mədəniyyəti	41
B ö l m ə VII. Qədim ipək yolu və Azərbaycan	49
B ö l m ə VIII. Dil və mədəniyyət	53
B ö l m ə IX. Din və mədəniyyət	57
1. Müasir dövrdə dinin modernləşdirilməsi, onun elmə və mədəniyyətə münasibəti	57
B ö l m ə X. Mədəniyyətin mühüm komponentləri və sosial fəallığı. Mədəniyyət sistemində elmin yeri və rolu	64
B ö l m ə XI. Azərbaycan xalqının təşəkkülü tarixindən səhifələr	72
B ö l m ə XII. Mədəniyyətimizin tarixi və inkişaf meylləri Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi	76
B i r i n c i m ö v z u: Yeni Dövr mədəniyyəti	80

İ k i n c i m ö v z u: Azərbaycan ziyalılarının mədəniyyə- tətin inkişafında aparıcı rolu	106
B ö l m ə XIII. Milli mədəniyyətimizin öyrənilməsində tarixi mədəniyyət abidələri əyani vəsaitdir	113
B ö l m ə XIV. Mənəvi sərvətlərin təşəkkülü və yayılması. 114	
1. Xalqın tərəqqisində və onun mədəniyyətinin yüksəlməsində mətbuat təsirli vasitədir	114
2. Respublikanın muzey mədəniyyəti	126
3. Xalq təhsili sistemi. Maarif və təhsilin mədəniyyətin tərəqqisində rolu	129
B ö l m ə XV. Azərbaycanın şifahi xalq ədəbiyyatı milli mədəniyyətimizin mənbəyi və tərkib hissəsidir	134
B ö l m ə XVI. Mədəniyyət və dövlət	139
B ö l m ə XVII. Azərbaycan Respublikasının dövlət rəmzləri	142
Nəticə	154
Ədəbiyyat	156

Rəftar İmanov
(*Rəftar Cəlil oğlu İmanov*)

DÜNYA VƏ VƏTƏN MƏDƏNİYYƏTİ
TARİXİNDƏN SƏHİFƏLƏR

Dizayner: Süleyman İsgəndərov
Bilgisayar tərtibatçı: Rəhilə Məmmədova

Çapa imzalanmışdır: 27.02.2007
Kağız formatı: 60x84 1/16
Həcmi: 10 ç.v.; Sifariş: 36; Sayı: 500

Kitab "ADİLOĞLU" nəşriyyatında
nəşrə hazırlanmışdır.
Ünvan: Bakı şəh., Nizami küç., 96/12
Tel.: 498-68-25; faks: 498-08-14;
Web: www.adiloglu.az; E-mail: info@adiloglu.az

"TS" mətbəəsində hazır diapozitivlərdən
istifadə olunmaqla çap edilmişdir.
Ünvan: İ.Məmmədov küçəsi, 1059;
Tel.: 418-68-25